

politikai szerepet követelő irodalmi tudat létrejöttének okait kutatva, a személyi kultusz következményei és az általános belpolitikai helyzet elemzése mellett eddig nem figyeltünk eléggé a sajátos magyar fejlődés olyan momentumaira, mint a nacionalizmus ideológiájának évszázados torzító hatása, s más szempontból, mint a polgári fejlődésért folytatott küzdelem során az irodalomnak nálunk kialakult jelentékeny politikai szerepe.

A *Magyarország története* huszadik századot bemutató négy nagy fejezete, miként a kétkötetes mű egésze is, történelemírásunk utóbbi években elért eredményeinek sikeres összefoglalása, s a még megoldandó problémák feltérképezése is egyben. Érthető, ha a napjainkhoz közelítő fejezetek egyes részletei adatokban még hiányosabbak, belpolitikai vagy nemzetközi folyamatok leírásában vázlatosabbak, ám itt is tagadhatatlan a fő kérdésekben elvi eligazítást nyújtó lezártság és a sokoldalú elemzésre törekvő szándék. (Hasonló nehézségekkel kellett megküzdenie irodalomtörténetírásunknak is az irodalomtörténeti Kézikönyv VI. kötete során egyes máig átívelő életpályák megrajzolásánál s különösen felszabadulás utáni irodalmunk fejlődésvonalaival áttekintésénél.)

*

Összefoglalólag azt mondhatjuk, hogy a főszerkesztő előszavában vázolt feladatokat nem lehetett és nem is lehet egycsapásra megoldani. A fő ok nem abban keresendő, hogy az új magyar történet szerzői népszerű-

sítő céllal írták meg fejezeteiket, hiszen ez az előadási mód különösen megköveteli a világos elveket, a következtetések logikus levonását és a félreérthetetlen fogalmazást; az új szintézisben fellelhető hiányosságok oka sokkal inkább abban áll, hogy az elvi viták — ha egyes témakörökben elcsendesedtek is — még nem értek véget, a részletkutatások nem tudták lépést tartani az elméleti síkon fellépő igényekkel, s a szerzők a már kialakult eredményeket sem tudták mindig maradéktalanul érvényre juttatni. Bizonyos mértékig gátolta az új eszmék következetes kifejtését az a körülmény is, hogy az új történeti szintézis 10 szerző munkájából összegeződött egészszé, akik képzettség és tapasztalat, problémák iránti érzékenység és logikai erő, rendszerező képesség és írói készség tekintetében szükségszerűen nem állhattak azonos színvonalon; ha a gondos szerkesztői munka biztosíthatta is az egész mű világos gondolatmenetét, az egyes fejezetek közötti színvonalbeli különbségeket éppúgy nem tüntethette el teljesen, mint ahogyan nem pótolhatta a hiányzó részletkutatásokat sem. A kiadvány azonban még így is nyereség és biztató ígéret, hogy a most tervbe vett nagy tíz kötetes szintézisben a marxista szempontok következetes tisztasággal érvényesülnek, s vele egyidőre nyugvóponton jut a magyar történet marxista összefoglalásának ügye.

Tarnai Andor — Lukácsy Sándor —
Somogyi Sándor — József Farkas

VÖRÖSMARTY MIHÁLY LEVELEZÉSE

1—2. köt. Sajtó alá rendezte: Brisits Frigyes. Bp. 1965. Akadémiai K. 481; 499.

Az volna a szokásos, illő és természetes, hogy bevezetőben méltassuk e munka megjelenésének irodalomtudományi jelentőségét. De, gondolom, senkit sem kell meggyőzőm arról, hogy Vörösmarty *teljes* levelezésének kiadásával egy további szégyenletes fehér-folt tűnt el a szövegkiadásunk térképéről, és hogy a Vörösmarty-kutatás, de általában az egész reformkor irodalomtörténetének kutatása számára olyan segédeszközt kaptunk, melynek hasznát egyelőre felmérni sem tudjuk. (És ez egyaránt vonatkozik a szövegekre és a jegyzetekben feltárt anyagra.) Hasonlóképpen nem térek ki e levelezés történetére, tartalmára, Vörösmarty mint levélíró és levelezőtársai jellemzésére, mindezt megtette — a kritikai kiadás sajátos profilján, feladatán túl is lépve — a sajtó alá rendező Brisits Frigyes egy kitűnő monográfiát nyújtó bevezetőjében... Annyit azonban mégis el kell mondani, hogy a két kötet 396 levelet közöl az 1816 vége és 1855. szept. 20-a közti idő-

ből (ebből 199 Vörösmartyé), köztük 31 az eddig sehol nem közölték száma, ez utóbbiak közül 6 a Vörösmartyé. Föltétlenül helyes megoldás, hogy a missilis levél funkcióját betöltő epistolák is helyet kaptak a kötetben (átmeneti korszakban vagyunk!), talán csak a 14. és 15. sz. levél felvétele adhat vitára okot. A kötet Függeléke még további 13 levelet ad, ezek fontosak, nagy dokumentum-értékkel bírnak, de mégse valók a kötetbe: nem Vörösmarty írta őket, mégcsak nem is hozzá írták.

Hatalmas szám a 396 levél, pedig alig valamivel kevesebb lehet a megsemmisített, elkallódott vagy lappangó levelek száma. Ezzel kapcsolatban hadd jegyezzük meg, hogy a legnagyobb írók levelezésének kritikai kiadásában helyes feltüntetni — esetleg egy külön jegyzékben — a bizonyosan megvolt levelek adatait is (magam a szöveg utalásai-ból legalább negyvenre tudtam következtetni), továbbá hogy még az itt mutatottnál

is sokkal, sokkal több utánjárás kell a lap-
pangó levelek felkutatására. A Vörösmarty-
család s a levelezőpartnerek leszármazottai-
nál vagy másoknál feltehetően vannak még
Vörösmarty-levelek. Jenei Károly még 1955-
ben is csak az MTA és OSZK kéziratárából
26 ismeretlen idevágó levelet tud kiadni.
A pusztá ténymegállapításnál tovább kell
lépnünk azon a téren is, hogy pl. Deáknak 28
Vörösmartyhoz írt levelét ismerjük, de Vörös-
martynek egyetlen Deákhhoz írt levelét sem,
holott talán kettőjük levelezése a legkiter-
jedtebb. Az inkább csak elnézés, hogy Brisits
elfeledkezett Vörösmartynek Török Gáborhoz
írt 1830. dec. 17-i leveléről, melyet Pándi Pál
tett közzé (lt 1957. 307). Különös véletlen,
hogy a tartalomjegyzékben — hol több más
elírás is akad — erre a napra van keltezve
Töröknek 1830. dec. 7-i levele Vörösmartyhoz.

De ne mindjárt kifogásainkkal kezdjük.
Méltányosabb és igazságosabb, ha előbb leg-
alább néhány szóval utalunk arra a hatal-
mas, a magyar kritikai kiadások történeté-
ben is jelentős teljesítményre, melyet e két
kötet jelent. Pedig Brisits hálátlan feladatra
vállalkozott, több tekintetben is. Tudósi
egyénsége, tudományos módszere, szemlé-
lete számára idegen a kritikai kiadás műfaja,
idegenek puritán szöveg- és tényközlő kor-
látai (ki is tör belőle nemegyszer, az esszé és
a monográfia felé tolódva el.) Fokozottan
hálátlan feladat egy levelezés kritikai ki-
adása, különösen olyan szerteágazó, sokféle
gyökeredző, viszonylag hosszú időt átfogó
levelezésé, mint a Vörösmartyé. A levelezés-
kiadásban ezer és ezer (nem túlzás!) utalást,
célzást kell megvilágítani, egymással össze-
függésbe hozni. Egy-egy — mellékesnek
látszó — kitételért esetleg köteteket kell át-
búvárolni, és többször nem irodalmi jellegű
munkákat, hanem a tudomány és az élet leg-
különbözőbb területéről valók: a homeopá-
tiától a szivargyártásig, a rézmetszőktől a
politikai élet vezető és mellékes szereplőig,
Deák aranyerétől Wesselényi sürgős házasa-
ságáig, a pécsi szeminárium lélekölő atmosz-
férájától a reformkori országgyűlésekig — és
ki tudná elsorolni? Minden levél tucatjával
veti fel az új, megvilágításra váró kérdése-
ket. — És hálátlan feladat végül a kritikai
kiadás (s vele általában minden tény feltáró,
tényt közlő irodalmi tevékenység: életrajz,
bibliográfia stb.), mert — a mondottak elb-
nére — alig részesül tudományos megbecsü-
lésben. Mindenesetre jóval kevesebben, mint
a tényektől függetlenül eszmefuttatások.
Noha egy ilyen munkában, mint a Brisitsé,
több évtized kutató munkájának eredménye,
több tucat monográfia anyaga van benne —
helyére téve, összefüggéseibe állítva, értel-
mezve.

E hálátlan feladatnak, ismétlem, Brisits
Frigyest általában elismerésre méltó módon

megfelelt. Igyekezett hozzátörni magát a
műfaj követelményeihez, bámulatlan lelki-
ismeretességgel utána járt adatoknak, uta-
lásoknak, s — ami a legfontosabb — kielé-
gítő hűséggel közli a szövegeket is. Amit az
alábbiakban — óhatatlan egyoldalúsággal —
mégis számon kérünk rajta, az a kritikai ki-
adás követelményeinek más és más értelme-
zéséből adódik s nem a sajtó alá rendező
ismereteinek hiányából vagy gondatlanságá-
ból. Egy jó részük meg a szerkesztők, lekt-
rok permanens eligazításának vagy a kiadói
szempontoknak túlságosan erős érvényesülé-
sének rovására írható. Ha itt zömmel mégis
inkább kifogásainkat vetjük fel, abban csak
az a szándék vezet, hogy kialakítsuk a kriti-
kai kiadás még tökéletesebb formáját.

A kritikai kiadás központi feladata a szö-
vegek lehető leghűbb közlése, a kéziratok
sorsának bemutatása (fel kell tehát tüntetni:
hogyan, kitől kerültek a kéziratok jelenlegi
lelőhelyükre), majd a keletkezés körülmé-
nyeinek tisztázása s végül a szövegek magya-
rázata (szépirodalmi jellegű szövegek eseté-
ben ehhez járul még a fogadtatás, utóélet s
néhány más feladat tematikája). Nem
csúszhat el a kritikai kiadás sem a monográ-
fia, sem az esszé felé, következésképpen telje-
sen indokolatlan Brisitsnek az a szokatlan
kérdése: „vajon az itt közölt levelek iroda-
lomtörténeti vagy lélektani érdekűek-e”
(17 : 316—317). Szeretné a levelezést mintegy
elrengyesíteni („Vörösmarty levél-élete”), s
gyakran — bár mindig színvonalasan és von-
zón — az adatszerű kommentálás helyett az
esszé és monográfia felé igyekszik kitérni
(pl. 80. sz.). Előfordul azonban az is, hogy
stílusai hozzáállása kedvezően üt ki. Oldott
jegyzetelémódja, olvasmányos megjegyzé-
sei egy új, élvezetes tónust vezetnek be. Írói,
levelezőtársi arcképei akár egy irodalomtör-
ténetet is elmennének.

A levelezés-műfaj esetében a mondottak-
hoz sajátos feltételek és követelmények já-
rulnak. A szövegrészben például itt együtt
szerepelnek az író saját és a levelezőtársak
szövegei. Természetes, hogy a fő súly az elsőn
van, ami azt jelenti, hogy tipográfiaiilag meg-
kellene különböztetni a kétféle szöveget, el-
végre mégiscsak más érdekek bírnak ebben a
kiadásban Vörösmarty szövege, mint Kende-
resi Ferencé, Zarka Jánosé, de bár akárki
másé.

A szövegűség kérdését egyelőre mel-
lőzve, a két kötet leginkább a *magyarázatok*
helye, teljessége és arányossága terén vet fel
vitatható és vitatandó problémákat. Hogy
egy ismételtlen előkerülő személy, körülmény,
adat, utalás esetében *mikor, hol* adjuk a ma-
gyarázatot, *mikor* utalunk előre vagy hátra,
az komoly mérlegelést kíván. Brisits meg-
oldása e vonatkozásban sokszor ötletszerű-
nek tetszik. Így Horvát István portréját az

1831. dec. 26-i levél kapcsán kapjuk, holott erre az 1825–26-i levelek jegyzeteiben inkább lett volna alkalom és indok. Éppúgy rejtély, hogy Osszián mért éppen egy 1833. jan. 1-i levél jegyzetében tárgyalatik, amikor már korábban sok-sok esetben felmerül a neve, hatása, fordítása.

Bárhol adjuk is azonban a részletes magyarázatot, minden más esetben utalnunk kell, ha mégoly gépiesnek látszik is az. A levelezés nem olyan olvasmány, amit egyvégtében szoktunk olvasni, minden levél külön mű, minden magyarázatra szoruló körülményre minden egyes levél esetében ki kell térni, — gyakran persze csak utalás formájában. (Ez az utalás legyen könnyedebb, mint a jelen kiadás esetében, leghelyesebb a levél számaival utalni.) Nagyon megkönnyíti az utalást és a jegyzetelést is, ha a szöveget sorszámozzuk, — ami itt érthetetlen okokból elmaradt. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a jegyzetben a megfelelő magyarázat elég gyakran nem a szövegbeli előfordulás sorrendjében található, sőt előfordul, hogy ugyanabban a jegyzetben megismétlődik (pl. a 274. sz.). — Brisits általában nagy buzgalommal végzi az utalózást, de meglehetősen sokszor el is marad a hivatkozás, s az olvasó vagy kutató csak nagy utánjárással találja meg a felvilágosítást. Nem akarom, nem is tudnám elsorolni azt a töméntelen helyet, ahol hiányzik az utalás egy korábbi vagy későbbi levélre. Pedig ez szükséges a levelek belső összefüggésének megteremtésére, ahogy másrészt az ismétlések elkerülésére is. Csak mutatóba egy-két példát. Börzsöny már a 3. sz. levélben előkerül (onnan írja Vörösmarty), de felvilágosítást — itt akár egy szó magyarázat vagy utalás nélkül — majd a 11. sz.-ban kapunk, — semmivel sem indokoltabban. Vörösmarty 1834 augusztusában Ferenczy István társaságában rándul le Nagyváradra (majd onnan Fábriához Aradra), az ezt tartalmazó 227. sz. levél jegyzetében szó sem esik Ferenczy-ről, majd csak egy későbbi (229. sz.) levél kapcsán stb. Különösen szert Brisits — nem mindig szerencsésen és indokoltan — előre utalni. Bohus János kilétének kérdésében a 38. sz.-ról a 41. sz.-ra utal, sőt az „Ossiáni tónus” kapcsán 1825-ről 1833-ra (44. sz.). Fordított a helyzet a Kresznerics-Szótárral: utalás a 185. sz.-ról a 119-re, holott itt sem indokoltabb semmivel; teljesen esetleges Szalay László bemutatása a 186. sz. alatt, hiszen korábban (174. sz.) jobb alkalom lett volna erre. Helyes viszont az előre utalás Csányi László esetében 1828-ról 1847-re (135. sz.). De utaljunk visszafelé is. Ne történjék meg olyasmi, hogy amikor Vörösmarty levelet ír Sárosy Gyulának (315. sz.), még csak említés se történik arról, hogy Sárosy már korábban írt Vörösmartynak (l. 298. sz.). Hasonlóképpen: amikor Guz-

mics első levelét írja Vörösmartynak (1826. okt. 22.), nem maradhat el az utalás arra, hogy 1825. febr. 10-én Vörösmarty már írt Guzmicsnak. Fáy és Vörösmarty kapcsolatára csak egy 1838 tavaszi levél kapcsán tér ki Brisits, holott kettejük ismert levelezésének kezdete jóval korábbra, 1834. augusztusára esik (l. 229. sz.).

Leghelyesebb az első előfordulásakor megadni a magyarázatot, s később — kiegészítve — erre utalnunk vissza. A fordítottjának hátrányaira hadd említsem meg az 1831-i kolerajárvánnyal kapcsolatos levelek esetét. A 197. sz. levéllel kezdődik a sorozat, — semmiféle utalás. Fábrián Gábor aug. 5-i levelében per longum et latum beszél róla, Brisits még mindig nem nyilatkozik (ahogy adós marad egész sereg tárgyi, ténybeli motívum megvilágításával is: „Miben van a cholera állapotja? a' kutak mérgezése — Muszka Comissáriusok' elfogatása — Esztergomi Gyűlés — a' Lázzadás' oka és kimenele — Váci zendülés — Cordonrendelések —” stb.). Fábrián szept. 5-i levelében ír az erdélyi zendülésekről: újra semmi utalás, majd Deák emlegeti (okt. 31.) „a' Zempléni esetek”-et és így tovább, — mire a 201. és 203. sz. levél jegyzete ad végre valami — korántsem kielégítő — magyarázatot.

Az utalást azonban ne helyettesítsük ismétléssel. Értény magyarázata a 22. és 27. sz.-ban is, az Aurora sorsa Kisfaludy K. halála után a 225. és 235. sz.-ban, megismételve olvassuk az árvíz és a Nemzeti Színház előadásának esetét (253. és 257. sz.), a Hymnus ügyét (297. és 300. sz.), Vörösmarty második fiának adatait (307. és 320. sz.) stb.

A teljesség kérdése. Mire terjedjen ki a jegyzetelés? Röviden szólva mindenre, ami a szöveg maradéktalan megértéséhez szükségesnek látszik. Nem a legszerencsésebb megoldás, ha a sajtó alá rendező abból indul ki, hogy a kutató, vagy olvasó is éppen olyan alapos, részletes ismeretekkel rendelkezik a tárgy tekintetében, mint ő maga. Elsőnek éppen ezért majd minden esetben vázolni kell azt az *életrajzi helyzetet*, melyben a levél megszületett. Persze csak adatszérien. Az eszményi levelezés-kiadás — ezzel meg az egyes levelek közti hézagok vázlatos áthidalásával — szinte-szinte életrajzot is ad. Brisits *nem mindig* teszi ezt meg (már az első levélnél sem). Igen elkelve egy sereg életrajzi adat pl. a 23. sz. levélhez (Görbő — Pest — Börzsöny helyváltogatás), de mindenekelőtt az 1825. aug. 27-i híres levélhez, s talán még inkább 1851–52-ben a 375., 376. sz. levelekhez. Egyszer aztán mégis remek képet fest Brisits Vörösmartynak 1826–28 közötti életsorsáról, akkor viszont minden apropó nélkül, egy Csató Pálhoz írt levél kapcsán. Vagy: a 152. sz.-ban szó esik Toldy utazásáról, Goethével, Tieck-kel való

találkozásáról, erről nem a bevezetőben (17: 307–308) kell beszélni, nem is – itt egy utalás erejéig sem térve ki rá – majd a 155. sz. jegyzetben... Persze az itt tárgyalt vonatkozásban nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a Vörösmarty-kutatás adós még egy másik hatalmas és hálátlan feladattal: egy modern Vörösmarty-életrajzzal.

A következő lépés szerintem az egymást követő vagy keresztező levelek összefüggésének feltüntetése (ebből sokszor következtetni lehet az elvesztett levelekre meg vitatott datálásokra is). Ezt követi a *keltezés helyének és idejének* kérdése. Lássuk előbb az idő kérdését. Minden levelezés-kiadásnak fejtőrdő feladata a bizonytalan keltezések valószínűsítése s az ilyen levelek elhelyezése. Brisits általában nagy hozzáértéssel igazolja a valószínű keltezést (sőt korrigálja magát Vörösmartyt is, pl. a 363. sz.), legfeljebb egy-két esetben nem meggyőző. Így Vörösmartyinak Fábiánhoz írt 1827 őszi levele (113. sz.) feltehetően korábbi, mint ez évi okt. 28-i levele, hiszen arra reflektál, s Vörösmarty még írja az *Egert* (nov. 11-én fejezi be). Nagyon nem valószínű, hogy az egyik Stettnerhez írott levél (211. sz.) 1832 első feléből való lenne, – akkor Vörösmarty már aligha dolgozott a *Délszigeten*. Elég furcsa következtetés ez is, hogy az egyik levéllel kapcsolatban – helyesen – megállapítja Brisits: „[az] 1832 előtti év valamelyikére” kell datálni, mire a keltezés: „1830–33 között” (221. sz.).

A Vörösmarty-levelek egy részének keltezésében nagy segítséget jelent részben a postabélyegző, részben Stettnernek (s olykor másoknak) az a szokása, hogy a levél vételének napját rávezeti a levélre. De még itt is fel kell figyelni rá, s megjegyzéssel kell kísérsni az olyan eseteket, amikor például a levelet 1828. június 4-ről keltezték Hatvanban, de Pestre csak júl. 8-án ért (131. sz.), vagy hogy Vörösmartyinak 1833. jún. 18-i levele csak szept. 3-án jut Stettner kezébe.

Nem fogadhatjuk viszont egyetértéssel Brisitsnek azt az eljárását, hogy a hónapra, hétre, sőt napra bizonyosan kikövetkeztetett keltezésű leveleket (pl. a 235., 288. sz.) az év végére helyezi. Méghozzá nem is következetesen: a 141. sz. kelte – helyesen kikövetkeztetve – 1828. július, a levél az év végére kerül, de a hasonló elbírálás alá eső 152. sz. a kronológiai helyén van. Így kellene az 1844. év végére helyezett levelek közül kétőt is időrendi helyére tenni, ahogy nem a legjobb helye van az 1852. januári levélnek (385. sz.) az év végén. Ez az eljárás rendkívül megzavarja a levelek belső történéseit, egymással való kapcsolatát, az utalás logikáját (vö. pl. a feltehetően 1849 elejéről való 365. sz. levél 1849 végén!), de megzavarja magát

a sajtó alá rendezőt is, különösen az 1849 őszen írt levelek vannak tele rossz utalásokkal.

Ki kell térni a keltezés, címzés helyének (de általában a szövegben előforduló helynevek) kérdésére is. Hol írta Vörösmarty vagy más a levelet, hogy került oda, mit csinál ott? Fontos körülményekre lehet ilyen-mivel felhívni a figyelmet. Például a 359. sz. levelet Vörösmarty Debrecenből írja (1849. febr. 4-én) Pestre Stettnernek. Ez föltétlenül megkövetel bizonyos magyarázatot; Vörösmartyra vonatkozóan meg is kapjuk a 360. sz. alatt, de Stettner hogy kerül Pestre, mit csinál ott? Olyan rejtvényeket is meg kell fejteni (függetlenül attól, hogy Vörösmarty egy *későbbi* levelében megmagyarázza), hogy Deák így ír: „értem, hogy *Szt. Ivánon* laksz”, – s küldi levelét *Baracsára* (373. sz.). Semmi megjegyzés nem kíséri például azt a körülményt, hogy Vörösmarty 1853. márc. 24-én Kehidáról ír, május 18-án már Nyékről. A keltezés helyének erősebb figyelembe vétele mellett nem írná Brisits, hogy „Vörösmarty ... már 1850 körül elhagyta Baracsát”, hiszen 1850. nov. 4-én Szentivánról ír (ami ugyanaz, mint Baracska), viszont az első Nyékről kelteztett levél dátuma 1853. máj. 18.

A levelezőtársak esetében a keltezésben vagy a szövegben említett helyekkel kapcsolatos tájékoztatás talán még fontosabb lenne, hiszen az itt felmerülő helyek egy része a fiatalabbak számára már nem könnyen lokalizálható. Nem tudom, közülük ki tudná a térképen megmutatni, hol van Zsibó, nem is beszélve Bred (Bered-Beréd)-ről, Mehádiáról, Karlowiczról, Ruszkabányáról stb. De ettől függetlenül nem maradhat megjegyzés nélkül olyan körülmény, hogy a nagy árvíz idején Fáy *Pécelre* költözik ki Szemere Pálhoz, de Vörösmarty a neki szóló leveleket *Kávára*, majd *Gombára* s végül *Bényére* címzi.

E bevezető tájékoztatások után következnek – az előkerülés sorrendjében – a tulajdonképpeni szöveg jegyzetei. Itt négyféle magyarázat szokott szükségessé válni: a szöveget érintő (pl. javítás, áthúzás, elírás, írásmód stb.), személyi, tárgyi és nyelvi magyarázat. Az elsőt illetően: nem nevezhető szerencsés ötletnek az, hogy a szövegvariánsokat a kiadás a főszövegben adja. Rendkívül zavarja az olvasékonyságot, azonkívül a zárójelek, kipontozások olyan szövevényét teremt meg, melybe nem egyszer Brisits is belezavarodik. A [] helyett például – mely a külső személy megjegyzéseit tartalmazza – sokszor () kerül, s az így közöltek a levélíró szavaiként fogjuk fel, s ez komoly félreértéseket okozhat. Nagyon nem sikerült újítása Brisitsnek a <. > jel.

A további magyarázatok: aki csak bele is nézett a Vörösmarty-levelezés két kötetének

jegyzetanyagába, az egyetért velem abban, hogy Brisits Frigyes szinte emberfeletti munkát végzett. Nemcsak Vörösmarty és a kortársak műveit, kézíratait, a korabeli folyóiratokat búvárolta át, hanem utánajárt a címzettek, levelezőtársak s a levelekben emlegetett sok száz ismeretlen személy kilétének, életkörülményeinek, tevékenységének, Vörösmartyval való kapcsolatuk történetének (itt valamivel olykor több is elkelt volna, például Guzmics, Fáy s legfőképp Kemény Zsigmond esetében), utána a levelekben emlegetett tárgyi vonatkozásoknak. Mégis — alig van levél, melyben e lelkiismeretes munka ellenére ne akadna fehértolt. Nem is szölok most az olyan esetekről, mikor egy-egy levélhez egész sor jegyzet kellene, és egy sincs (pl. a 343. sz.), mert ez mégis kivétel, de megemlíthetem a legjobban jegyzetelt levelek egyikét, a 238. sz. levelet (Fáy beszámolója a pozsonyi országgyűlésről), ahol egy-egy vonatkozásban buzgalma még túlságba is viszi (pl. a Lánchíd építésével kapcsolatos telekisajátítási ügy), — mégis legalább 5–6 személy, körülmény még megvilágításra szorul („a visszanyert vármeleg”, „Notariusunk”, „Kölcsy képe szerencsétlen sorsa” stb.). A dolog természeténél fogva csak mutatóba említhetünk meg egy-két további példát; márcsak azért se szívesen szedném listába a hiányokat, mert ezzel hamis képet adnék az egész munkáról: ami ti. megvan, sokszorosan több, mint ami hiányzik. Am mégiscsak jobb lett volna, ha Brisits megfejti az ilyen sorokat: „Ha még Eger’ vize Pesten és nem Fehérvárott folydogál az órród előtt...” (107. sz.), ti. hogy Vörösmarty éppen az *Egert* írja, de úgy volt, hogy Fehérvárra költözik. Egy olyan levélkezdet, mint a Fábíán Gáboré (161. sz.): „Ha a’ Gyűjteményben nem látnám, mely hatalmasan üldözöd ma is Kladni nemzetiségét” — legalább három jegyzetet követel (a *Tudományos Gyűjteményben* Vörösmarty egy nyelvészeti *cikke és Kladni*). 1834 augusztusában Vörösmarty egy „tetemes” regény kéziratát olvassa s el van tőle ragadtatva („Valóságos Ariosto-prosában”) — vajon milyen műről lehet szó? (235. sz.) Zarka János, a pozsonyi országgyűlésről beszámolván, megemlíti: „Szathmár megyének követi Kölcsy és Eötvös”, az utóbbi nyilván Eötvös *Mihály*, a későbbi alispán és kormánybiztos, ám róla egy szó sem esik (237. sz.). A sajnálatosan kevésbé dokumentált levelek közé tartoznak a zsigóbi úttal kapcsolatos levelek (a kitérés Borsod felé Szemere Bertalanhoz, általában kihez és miért térnek be, ki volt még ott Zsigób stb.). A hiányok persze nem egyforma súlyúak, de inkább több legyen a jegyzet, mint kevés. Nem árt, ha „az elégett Miskolcziak” kapcsán utalunk a miskolci tüzészre (286. sz.), de még Vörös-

martynak olyan közlésére is, hogy (1852 decemberében) „Szontághnál igen szép Ispahan-i téli dinnyét láttam”, megmondjuk: hogy kerül össze Szontágh és a dinnye, mikor és hol történhetett az eset stb. Hogy egy-egy mellékesnek látszó kitétel mögött mennyi minden magyarázni való van, arra jó példa Vörösmartynak egy rövid megjegyzése, mikor a jobbágykérdésről szólva (1846. okt. 11. l.) azt mondja: „Előtűnk a példa”, — ez a példa a galíciai parasztfelkelés és Bécs álnok játéka. Ugyanígy, amikor kiszalad Vörösmarty száján: „Iszonyú év” az 1847-ik, nagyon is elkel egy kis korkép az éhínségről, járványokról stb.

A jegyzetelésnek egy különleges esete az, amikor a levelezők mint ismert dolgról, körülményről szólnak egymás közt valamiről, — az olvasó azonban nem mindig tudja, miről van szó. Mondjuk: Egyed Antal írja: „A’ Trattner felett [...] kérdé’ fordítását is?” (10. sz.). Hogy itt Ovidius fordításáról van szó, az majd csak a következő levélből derül ki. „A’ közlött Versezetnek nagyott nevettem” — írja Fábíán, Miféle „versezet”-ről van szó? Stb. stb.

Ugyancsak sajátos feladatot ró a levelezés a jegyzetelőre, mikor azt teszi feladatává, hogy a felmerült tervekre, tanácsokra, kérdésekre ő adja meg a választ, mintegy beleszóljon a levelezésbe. Brisits általában meg is teszi ezt, nagyon sokszor azonban el is mulasztja. (Még ha később a szövegekben vagy a jegyzetekben megkapjuk is a választ, az utalás akkor sem maradhat el.) Ha tehát Vörösmarty azt írja Toldynak 1844 második felében: „3 kötetet akarok kiadni munkámból”, mondjuk meg: mi lett a tervből. Ha az irodalmi íjságoktól elmaradt Teslér azt kérdi 1826. aug. 13-án: „Ki az a’ Fenyéry és Toldy: igazíts el engem róluk”, akkor a jegyzetelő igazítsa el az olvasót Toldy névváltoztatása s Fenyéry (Stettner, Zádor) kilétének tekintetében. És nem vagyunk-e kötelesek „válaszolni” Fábíán e kérdésére: „vallyon nem ő [Kazinczy] is a’ zendülésnek lett-e áldozatja?” (199. sz.). Kölcsy azt mondja egy cikkről: „már úgy tetszik, a’ Társalkodóban adatott”: igen? s ha igen, hol? (246. sz.) Majd Vörösmarty ígéri Kölcsy két munkájával kapcsolatban: „ha lehetséges, közölni fogjuk” (247. sz.): megtörtént? És így tovább.

E beleszólásnak olykor „helyreigazítás” a funkciója. Csak nem lehet megjegyzés nélkül hagyni, hogy Vörösmarty első fiának nevei Vörösmarty levelében: Mike, Miklós, Sándor, az anyakönyvben: Béla, Mihály, Ferencz? (291. sz.) Ez furcsa módon megismétlődik Vörösmarty legkisebb leányának halálakor, aki a kereszteléskor Irma, Jozefa volt, amikor meghalt: Mária (361. sz.). Ugyanígy ki kell „javítanunk” Ujfalvy

Sándort, amikor 1850. nov. 9-én azzal vigasztalja Vörösmartyt: „egyen kívül gyermekeid is mind meg vagynak”, — hisz ő nem tudja, hogy akkor Vörösmartynek már két gyermeke halott: Miklós és Irma (?) — Mária.

Amennyire — a kétségtelen hiányok ellenére — elismerésre méltó Brisits fáradozása a személyi, tárgyi magyarázatok terén, annyira hiányolnunk kell a *nyelvi* magyarázatokat. Igaz, elhangzott korábban is, nem régiben is (Kovács K. ItK 1965. 727) elutasító felfogás azzal a jelszóval: „Ki ne tudná...?” Pedig, bevallom, én egy-egy nyelvi fordulatot csak szótárak böngészése árán tudtam megfejteni (egy részét még úgy sem: máig sem tudom, mi az a *kobacs*, amit Vörösmarty Béla kér az anyjától). Ne feledjük másrészt, hogy a latin–görög műveltség — s vele a magyarországi latinság jogi, politikai, tudományos, társalgási stb. — szokincse ma nem föltétlenül bírta még az irodalomtörténeészek sem, s arról sem kell beszélni, hogy a német nyelvet sem ismeri mindenki. Ebből következik, hogy az idegen nyelvű szövegeket le kell fordítani, amit Brisits általában meg is tesz, de fordítatlanul hagyja például Kresznerics és Kazinczy halálhírének latin nyelvű közlését (199. sz.). De következik az is, hogy nem árt azt a sok mitológiai metaforát is megvilágítani, amit például Vörösmarty a 258. sz. levélben használ.

Mert nekem egyre erősebb meggyőződés, hogy nyelvileg nem értjük a szöveget, — az exkluzív álláspontra képviselői sem. A jegyzetnek így exegézisnek is kell lennie, hiszen egyre távolodunk a szövegtől, egyre több benne a számunkra ismeretlen, érthetetlen szó és fogalom. Vörösmarty esetében különösen indokolt ez: egy nyelvi és — nem lényegtelen: műveltségi, társadalmi — fordulat szakaszában él: régiességek és neologizmusok, maradandó és kérész életű megnevezések keverednek nála, levelezésének nyelve a még kialakulatlan társalgási és köznyelv lenyomatát viseli magán. (Hogy aztán Vörösmarty nyelve s vele — részben általa — a magyar köz- és társalgási nyelv mit haladt, arra elég összevetni egy a 20-as évekből való levelet, mondjuk, az 1839. dec. 9-ikivel). Magam mintegy 200 olyan nyelvi kifejezést jegyeztem ki, melyeknek magyarázata szükséges lenne. Csak mutatónak néhányat: *elismer* „félreismer”; *ad vocem: kapanyél*; „rólam hímet ne varrjatok” ne vegyetek rólam példát; *munkatlan* (részvét), „hatástalan, segíteni nem tudó”. Amikor Vörösmartyék a gyereket „megfontolták”, nem a „kocsi vagy kicsi” dilemmát vetették fel, hanem súlyra (fontra) megmérték. Az *intézet* a. m. intézmény, vállalkozás (pl. a Tud. Gyűjtemény), Deáknál viszont „intézkedés”, a *léha* meg „üres”. *Megilletődik* am. megbántódik, a *közö-*

sülés „érintkezés, kapcsolat”, a *megbizottság* „bizalom”, a *társaság* „társadalom”, a *vétség* „tévedés”, az *előny* „előterjesztés, javaslat” stb. stb.

Vannak ezek között tájszavak és folklorisztikus fogalmak is (Brisits itt-ott megmagyaráz valamit belőlük): *duzmadtság*: pöfeszkedés; *bütoros*: batyús; *készántog*: készakarva; *ellenbáltal*: átellenben; (a hordó) *körtorgott* azaz: üresen kongott; *elszuszakol*: elszó (valakire); a *váltott gyermek*, (holt gyermek helyett) kicserélt vagy átvarázsol't stb. Milyen más e mondat értelme; „Az egész gyülekezet egy nagy pára volt”, ha megadjuk: a pára itt a. m. állat, barom.

Nem kívánom Brisitstől, hogy Fábián e kifejezését „francziául össze ne szekerdiőzzalak” megmagyarázza (a „sacré Dieu” ~ „sacredie” káromkodásból van csinálva), sem hogy a garde-dame csintalan magyartására (*lik-ör*) kitérjen, de bizonyára nehézség nélkül megmagyarázhatta volna ezeket: *tactus* „érezek, tapintat”; *desperatus* „meghasonlott”; „a *datumok*at már felírtam”: ti. az adatokat, hogy a *diletántság* ekkor „műszereket, műértés”, hogy a *cordon* „zárlat, vesztégzár”, a *reproductio* „hatás, benyomás”, mit jelent a „*kompareál* minden *citatio* nélkül”, ki a „Káron bácsi”, akivel „majd a Kocziós vizén hajóztam”, mi a *filialis*, *resultatum*, *decisio*, *sessio*, *substituál* — és mi a *kaputrok*, a *Fach*, *Beitrag*, sőt a még nagy betűvel írt *Pecsovic*s és *Schlendrian* is (ez utóbbinak más volt a jelentése!) Magam, ki a nyelvi magyarázatok elutasítóival ellentétben korántsem értek mindent, örömmel vettem volna, ha felvilágosítást kapok olyasmire: mi az, ha *rác* *püspökké* tesznek valakit, mire céloz a „Sz. Iván éneke” vagy a „két Csákvári kolompos” kifejezés és még sok más.

Brisits kor- és anyagismerete eleve kizárja, hogy komoly *tévedések* kerüljenek a kiadásba. A figyelem ingadozása vagy elírások következtében azonban elkerülhetetlenül akadnak kisebb pontatlanságok. A 11. sz. jegyzet Egyednek két előző leveléről beszél, holott csak egy van. A 25. sz.-ban Teslér e kijelentésére: „Szilágyidat újra el olvastam”, a jegyzet a *Salamonról* beszél, holott nyilvánvalóan a *Szilágyi a Világosi várban* c. drámakísérletről van szó. Vörösmartynek 1825. dec. 12-i levelében, a Horvát Istvánt érintő lelkes szavakban ekkor még nem szabad „valami fölényes gúnyt” érezni. 1827. febr. 15-én Vörösmarty egy „új eposz” folytatásáról beszél, Brisits szerint ez „A Tündérvölgy lehetett”, pedig ez a mű akkor már meg is jelent, inkább a *Délszigetről* vagy a *Magyarvárról* van szó. „Vörösmartynek zsi-bói látogatásával kezdődött meg Wesselényihez fűződő barátsága” — olvassuk a 310. sz. jegyzetben, holott már Brisits is a 308. sz.

alatt — joggal és helyesen — mást mond, s különben is Vörösmarty már az utazás előtt keresztapának kéri fel Wesselényit. Vele kapcsolatosan tévesen mondja Brisits „Ninát” (Lux Annát) már 1845. júliusában — augusztusában „Wesselényi feleségé”-nek (316., 317. sz.), hiszen Wesselényi csak 1845. dec. 1-én jelzi: „jó kis Ninám (Lux Anna) néhány nap óta nóm”. Feltűnőbb elnézés ennél az olyasmi, hogy a 323. sz. levélben Wesselényi keresztfiáról, azaz Vörösmarty Miklósról van szó, a jegyzet pedig *Béla* élettörténetét adja.

Korántsem teljességre törekszem, amikor megemlítek még olyasmit, hogy a 87. sz. jegyzet „Vörösmartynek Horváth Ferenczhez Kis-Keszi 1826. November 2. [1] irt levelé”-hez utasít, ez a 88. számú, s ott — nagy meglepetésre — nincs dátum. Furcsa következetlenség, hogy a 81. sz. levél „Vörösmarty Toldy Ferenczhez”, a 82. sz. viszont „Schedel Ferenc Vörösmarty Mihályhoz”. Az Életképek szerkesztői (?) nem „Vahot Imre és Frankenburg Adolf”, s Vachott Sándor nem Vachot (296. sz.), ahogy nem Pesti Divatlapok a Pesti Divatlap (288. sz.). Kisebbl elirások, következetlenségek más-hol is előbukkannak: a főszövegben Odor, a jegyzetben Ódor (92. sz.), egyszer Szabó Kriszostom, máskor Chrysostom (171., 172. sz.), ahogy egyszer Josefa, máskor Jozefa. Főlősleges a szögletes zárójelbe tett felkiáltójel „A' tudománytár”-féle kisbetűs írás esetén, a kisbetűvel idézett cím a korban egyáltalán nem ritkaság. Elnézés lehet egy-egy rossz utalás a források lapszámára, s hogy a 264. sz. levél elől hiányzik a sorszám, elég gyakori a sajtóhiba is. Egész kaosz keletkezik abból, hogy a 121. sz. jegyzet Fábiónak Vörösmartyhoz irt 1836. júl. 1-i leveléről beszél, ám ilyen levél nincsen; a 140. sz. jegyzet már helyesen mond 1838. júl. 1-et, de ezt Vörösmarty írta Fábiónhoz (helytelenül két helyen is a tartalomjegyzékben). Elnézés az olyan eset is, amikor Brisits más jegyzetben tér ki valakire, mint ahol kellene (l. pl. Hausmann Ferenc esetét a 378., ill. 379. sz. alatt). Kellemetlenebb eset az, hogy az 1847. évi levelezés egy „[Pest, 1840]” keltezésű levéllel kezdődik, s hasonló eset, hogy az 1855. aug. 24-i levél az 1854-es levelek közt van, csak utána jön a kiemelt 1855-ös évszám (18: 253–255).

Nem sorolnám a tévedések közé, de véleményem szerint körültekintőbben kellene megvizsgálni azt a (Gyulaira visszamenő, bár eleve tévesen, 1850 elejére datált) adatot, mely szerint a Csajághy nővérek közösen látogatták meg férjüket (Bajzát és Vörösmartyt) a bujdosás alatt 1849. október végén, Fegyverneken. Bajzáné látogatása igazolt, de Vörösmartyné látogatását férje leveleinek hangja és tartalma (pl. „ide vártalak, de te hihetőleg nem értettél. Tíz nap mulva

reményilem Pesten látjuk egymást” stb.), de Vörösmartyné körülményei is (a gyerekek betegeskedése, bizonytalan lakáshelyzete stb.) majdnem kizárttá teszik. Brisits azonban elfogadja a látogatás tényét, sőt ennek kedvéért Vörösmarty saját szavait is félremagyarázza.

Más tévedések úgy kerülnek be a kiadásba, hogy — főleg politikai, társadalmi kérdések kapcsán — Brisits kerüli a saját szavaival, konkrét utalásokra applikált kommentálást, inkább — általánosságban és hosszadalmasan — forrásokat idéz. Ez persze önmagában nem kifogásolható, ha — jól választjuk meg forrásainkat, s nem állunk meg a múlt századnál, de még a Hóman–Szekfűnél sem. Akkor nem lesz Percecenyi Nagy — Pintérre hivatkozva — „az ún. *népies iskola* epikusá” (19. sz.), Deák — Voinovich Petőfije alapján — „az első egyike Petőfi jelentőségének felismerésében” (60. sz.). Aztán pl. az irodalom elpolitizálódásának kérdésében nem lehet mérvadó a Bp. Híradó véleménye (210. sz.) stb.

A személyi és tárgyi magyarázatok terén még a teljesség eszményi megoldása esetén is felmerül az *arányosság* kérdése. Ha a teljesség szempontja azt kívánja, hogy mindent megmagyarázzunk, az arányosság éppen annyira ekonomióra s lemondásra kényszerít. Annak a törvénynek értelmében: semmit sem mellőzni, ami föltétlenül szükséges, s mindent mellőzni, ami nem föltétlenül szükséges. Persze sok — elég — kevés között nagyon nehéz az egyensúlyt eltalálni és tartani. Az talán mégis eligazít valamennyire, hogy: nem kell mindent elmondani a tárggyal kapcsolatban, mit róla tudunk, csak annyit, amennyi a *szöveg* megértéséhez *föltétlenül* szükséges, másrészt pedig hogy: nem állíthatunk fel más fontossági sorrendet s terjedelmi arányt, mint amit a szöveg követel. Ebből következik, hogy nem a tények, személyek nagysága *önmagukban* határozza meg a jegyzetelés terjedelmét, hanem ezeknek a levelezésben betöltött szerepe, fontossága, mértéke. Így — mondjuk — ha Lovassy László és társainak pöre csak utalásként kerül elő az egyik levélben (247. sz.), a jegyzet is csak utalászerfeni térjen ki rá (különösen, ha Kossuth elfogatására csak egy sort szentel: 250. sz.). Brisits elég gyakran túlságosan sok *felesleges* részletet ad, ez esetekre már az előzőkben is utaltunk, itt csak néhány további példát említnék meg. Ha valakinek tollára szalad egy-egy zsebkönyv, folyóirat, akkor sokszor lapokon át olvashatjuk a szerkesztő egész élettörténetét s tevékenységét (pl. 6., 7. sz.). Ha Vörösmarty azt írja Egyednek: „levelét Tratnernak átadtam”, máris megkapjuk a Pest-Buda-i századeleji „nevezetesebb könyvkereskedők és kiadók” teljes történetét 3 oldalon (8. sz.). Stettner ennyit

mond: „a' Kassai Minerva már Pesten megjelent”, — erre kapunk egy hosszadalmas fejtegetést Dessewfy Józsefről, polémiáiról, a Felsőm. Minerva válságáról, stíluseszményéről stb. (41. sz.). Hasonló felfogás eredménye Rózsavölgyi életrajza (72. sz.), Bártfay és Bártfayné két oldalon keresztül történő méltatása — bibliográfiával (116. sz.), Rummy Károlynak is sok — itt — két oldal: levelezésüknek ezt az egyetlen darabját ismerjük (132. sz.), ahogy sokallom a három lapot Görbbre és a Cséfalvay-családra is (25. sz. — Börzsöny csak háromnegyed lapot kap). Amikor Vörösmarty egyszer megemlíti, hogy a Figyelmező 4 aranyt fizet ivenként, rendkívül részletes beszámolót kapunk (bibliográfiával) a korabeli honoráriumokról (243. sz.). De talán mindegyiknél jobban elterpeszkedik a Csathó Pál és az Athenaeum polémiáját tárgyaló jegyzet — önmagában nagyon jó összefoglalás, kitűnő tájékoztatás, de — nem kevesebb, mint 5 oldalt tesz ki (258. sz.). Indokolatlanul hosszú Liszt magyarországi szereplésének s ünneplésének bemutatása (284. sz.); megtévezve azzal, hogy egy francia szöveg fordítását korabeli *rossz* fordításban kapjuk, elmaradhatna a magyar szivargyártás történetének részletes kifejtése (288. sz.) is.

Talán kárpótlásul a 120. sz.-ban Kovács Sámuel és Tessedik Sámuelné egész naçãoaléja anyyi, hogy „jelentéktelen írók”, ahogy Reseta János sem kap többet, mint ezt: „Cenzor” (294. sz.), a Nemzeti Ujságról pedig annyit tudunk meg, hogy „Melléklapja volt a Hasznos Mulatságok” (5. sz.), és elég sovány Szemere Miklós arcképe is (299. sz.). Még egyetlen levélben belül is megvan az aránytalanság: a 228. sz.-ban például indokolatlanul sokat ír Brisits Tarczyról, de semmit arról, ami itt a központi tárgy: miféle aláírási ívre, milyen célra adományoztak a pápai diákok 1834. augusztusában. Igazságtalanság is, aránytalanság is, hogy gyakran az egy-egy levélben előforduló 5–6 személy közül 3–4 részletes jegyzetet kap, a másik 2–3 egy sort sem, — ez persze a tárgyi tudnivalókkal is előfordul (vö. pl. a 207., 227., 237. sz. leveleket). Megesik persze, még Brisitscel is megeshet, hogy nem ismerjük a magyarázatot, nem tudjuk a személyt azonosítani, — de még nemleges utalás is legyen a jegyzetben.

Az egyensúlyeltolódásnak érdekes formája az, melyben a jegyzet láncreakcióként további jegyzeteket szül, s már nem a szöveget, — a jegyzeteket magyarázzuk. Így válik jegyzetfejezetté Hazucha, akiről a megfelelő levélben (258. sz.) szó sincs, így kap Teleki József igen szép portrét, holott a levélben nem történik róla említés (247. sz.). És így fölösleges Rottenbiller Lipót életrajza, — hiszen csak a jegyzetben fordul elő (356. sz.). Így kerül előtérbe az árvíz kap-

csán Wesselényi ismeretes szerepe, bár az idevágó levelek nem említik. Vörösmartynek Bajzához küldött pozsonyi beszámolója (1839. júl. 19.) kapcsán felvetődik Vörösmarty és az ifjú nemzedék viszonya, — s már olvashatjuk is Sárosynak Petőfi-ellenes nyilatkozatát, Lauka nacionáléját, holott ezeknek a levéllel semmi kapcsolatuk nincs. (Ugyanakkor majd csak 1852-ben tér ki Brisits az itt már név szerint is említett Tóth Lőrincire.)

Említettük már, hogy a kritikai kiadás legfőbb feladata a *szöveggondozás*. Arra én persze nem vállalkoztam, hogy valamennyi szöveget összevegyem a kéziratokkal, de végeztem szűrőpróbákat. Eközben az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy ha a két kötetben a szövegközlés nem is kifogástalan, nagyon súlyos hiba nincs benne. Egy-egy esetben meg éppen a nyomda, illetőleg a korigálás rovására írható az elírás, így: pártokodás, fiúnak (e. h. fiúnak), szerefnék (e. h. szereznék), mát (e. h. más), reverseálja (e. h. recenseálja) stb. Ugyanide tartozik az olyan eset is, hogy a szövegben kráhwinklis olvasható, a jegyzetben kránkinklis (205. sz.). Már az egész levél szellemét meghamisítja az olyan elírás, mint *Tick* (tulajdonképpen Tieck) nevének Tiek-ké való torzulása (152. sz.). Vörösmarty így szellemeskedik Toldyval: „maga Tickle ebédelt”, már mint *tikk*l, azaz tyúkkal. „Tudta-e ez a' jeles férfiú, mit jelent a neve magyarul?” (Brisits az egész szellemeskedésre nem tér ki.) — Már inkább a pontatlanság rovására írható az ilyesmi: leánnyal (Kéziratban: leánynyal), csak' hogy (K csak hogy) (99. sz.), *Ur* (K *Ur*), karakterévé (K characterévé) (118. sz.), lenni? (K lenni?!), illetetett (K illetetett), közé (K köré), Dezsőfyt (K Dezsőfit) (181. sz.), írásra (K írásra), consumtio (K consumtio) (276. sz.), *Tarczy* (K *Tárcezy*), családastól (K családostól) (230. sz.). Hétfőn (K Hettfőn), tudtomra (K tudtodra) (288. sz.) stb. Elég sűrűn előfordul az interpunkció helytelen alkalmazása, fölösleges kitétele vagy elhagyása. Szemetszűrő például hogy a kéziratokban az aláírás után *nincs* pont. A szöveghűség megköveteli, hogy a kéziratot minden szeszélyével, gyöngöseségével együtt adjuk. Nem fogadható tehát el Brisits álláspontja, aki Deák helyesírását megkozmetikázta, mondván: „Deák Ferenc keze temperamentumától Deák Ferenc szándékához fellebbezünk” (60. sz.).

A Vörösmarty-kéziratok egyik nagy problémája egyes betűk (m, n, k, s, c) nagy és kis formájának megkülönböztetése, továbbá az egybeírás-különírás. Bár Brisits döntésével sokszor nem értek egyet (Kis, helyesen: kis, *kegyek*, h. *Kegek*, Koszoróban, h. *koszoróban*, meg nyerhetném, h. *megnyerhetném*, visszafizetni, h. *vissza fizetni* stb.), e téren nehéz bizonyítani. — Sokkal több kifogást említhetnék az áthúzott variánsok

megoldása, kibetűzése, valamint az áthúzá-
sok, javítások értelmezése terén. Bár túlnyomórészt nem szépirodalmi szövegekről van szó, a lehető pontosság itt sem árt. Elég mechanikusan alkalmazza például Brisits a „jav. ebből:” megoldást, sokszor ugyanis nem javításról van szó, hanem a levélíró áthúzását követően folytatja az írást.

Befejezésül még egy olyan mulasztást említenék meg, mely semmiképpen sem Brisits mulasztása, de akárkié, nagy mulasztás. Az ti., hogy a Vörösmarty kritikái kiadások nem adnak névmutatót. Ez a kutatás szempontjából sok tekintetben hasznavehetetlenné teszi

a köteteket. Elképzelhető persze olyan megoldás, hogy egy-egy nagyobb műfaji egységet tartalmazó több kötetnek lenne közös mutatója (lira, epika, színi bírálatok stb.), de várni a 19 kötet megjelenéséig egy monstre-névmutatóval, az — meggyőződésem — rengeteg elpazarolt időt és rengeteg bosszúságot fog még szerezni a Vörösmarty-kutatás számára. Különösen áll pedig ez a Levelezés kötetre, mely e tekintetben sajnálatosan egyedül fog állni az újabb magyar kritikái kiadás történetében.

Martinkó András

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI*

Szerk.: Lengyel Dénes és Nagy Miklós. Regények. Eppur si muove. És mégis mozog a föld (1872). 1—2. köt. Sajtó alá rendezte Margócsy József és Margócsy Józsefné Oberländer Erzsébet. 619; 480. — Névtelen vár (1877). Sajtó alá rendezte Harsányi Zoltán. 630. — Szabadság a hó alatt vagy a „Zöld könyv” (1879). 1—2. köt. Sajtó alá rendezte D. Zöldhelyi Zsuzsa. 330; 341. — Szeretve mind a vérpadig (1882). 1—2. köt. Sajtó alá rendezte Téglás Tivadar. 530; 295. Bp. 1965. Akadémiai K. (Jókai Mór Összes művei 22—23, 34, 36—37, 41—42.)

Az alábbi beszámoló a Jókai kritikái kiadásnak csak a szoros értelemben vett szövegkritikai részével foglalkozik. Ezt az egyoldalúságot két szempont indokolja. Az egyik az, hogy a sorozatról e folyóiratban megjelent bírálatok (Barta János, ItK 1963. 513—519.; Rigó László, ItK 1964. 715—726.; Kovács Kálmán, ItK 1965. 721—723.) szövegkritikai problémákkal egyáltalán nem vagy csak futólag foglalkoznak; a másik pedig az, hogy minden kritikái kiadás legfontosabb része az írói szöveg, s a sajtó alá rendező legfőbb feladata a minél hitelesebb szöveg megállapítása. A szövegűzést a következő módon ellenőriztem. Minden egyes regény szövegéből kiválasztottam mintegy másfél-két ivnyi részt, s ennek kritikái szövegét magam állítottam helyre. Mindazokat a helyeket, ahol a kritikái kiadás ettől az általam megállapított szövegtől eltér, hibáknak minősítettem, s az így nyert számot 40 000 n-re számítottam át. Megjegyzem még, hogy a modernizálás következetlenségeit nem vettem figyelembe, minthogy a modernizálás kérdésével egyáltalán nem foglalkoztam. Az eredmény a következő. (Zárójelbe a vizsgált részek lapszámait tettem.)

Névtelen vár (314—336; 505—519) . 16·6
Eppur si muove (II, 5—43) 41
Szabadság a hó alatt (I, 164—179);

208—220; II, 60—78; 141—2) ... 43·2
Szeretve mind a vérpadig (I, 1—18,
58—65; II, 150—162) 22

Az alább következő elemző részben előbb sorra veszem az egyes regényeket, s a végére hagyom az általános tanulságokat. A változat-apparátus minősítésére nem dolgoztam ki egységes statisztikai módszert, hanem csak alkalmi példákkal jellemzem.

A Névtelen vár esetében nincs szövegkritikai probléma. A regénynek kézirata nem maradt fenn, hírlapi közlésben nem jelent meg, itt tehát csak az első kötetkiadás szövegét kellett lenyomtatni. A megvizsgált részben talált összesen 30 hiba közül 8 értelmetlen — tehát felismerhető — sajtóhiba. Elvileg a sajtóhibákért is a sajtó alá rendezőt kellene hibáztatni; egyrészt azért, mert a sajtóhibák keletkezésének egyik oka a hanyagul előkészített, nehezen olvasható kéziratban keresendő, másrészt pedig a sajtó alá rendezőtől elvárható, hogy csak akkor imprimalja a kiszedett szöveget, ha már valamennyi sajtóhibát gondosan kiirtott belőle. E regényben azonban az értelmetlen sajtóhibáknak olyan eseteivel találkozunk, melyekkel szemben a sajtó alá rendező védtelen: a sorok végéről imprimalás után (vagy már nyomás közben?) betűk potyognak le, amelyek vagy visszaraknak vagy nem, s ha igen, rossz helyre rakják vissza. Különösen a sor szélén levő / betű hajlamos a leesésre: 506 : 18 evelét; 507 : 16 kerülőve; 518 : 10 am (amit helyett); 518 : 11 embereit (embe-

* Fontos elvi és módszertani tanulságai folytán a recenzíót az MTA Textológiai Munkabizottsága is megvitatta. A vita összefoglalását a jelen szám „Kronika” rovatában közöljük. (A szerk.)

rek helyett). — 9 esetben úgy keletkezett hiba, hogy a kritikái kiadásban (a továbbiakban: JKK) a Nemzeti Kiadás (NK) változata maradt meg, szemben az 1877-i első kiadás helyes alakjával, pl. 314 : 13 1877; Mikor NK; JKK: Midőn; 519 : 2 1877: bátyát NK; JKK: bátyáját. A JKK szedői példánya ugyanis a NK ívekre felragasztott és az első kötetkiadás alapján kijavított lapjaiból áll. Ebből a módszerből következik, hogy a hibák harmadik, legnagyobb csoportja keletkezését tekintve szintén a sajtóhibák (pontosabban: a nyomdász tévedései) körébe sorolandó hiszen nem valószínű, hogy a sajtó alá rendező ok-nélkül változtasson a felragasztott szövegen. A különbség az, hogy míg az első csoport azonnal felismerhető, technikai jellegű sajtóhibákból áll, ez utóbbiak értelmes szöveget adnak, mint pl. 324 : 14 1877; NK: angolnak JKK: angoloknak; 516 : 24 1877; NK: mentében JKK: mentén. — E kötet változat-apparátusát az 595. lapon felsorolt NK-beli variánsok ellenőrzésével vizsgáltam meg. E lapon 39 szövegváltozat van felsorolva. Ezek közül 3 felesleges (413 : 29 a fel-föl változtatást a bevezető szerint nem kell közölni; 436 : 13 és 447 : 11 az NK-ban nincs eltérés), 24 a NK megfelelő helyéről kimaradt. 407 : 26 A hölgy leugrott (NK: A hölgy utoljára leugrott) 408 : 3 csendes (NK: csöndes) 409 : 25 verekszenek (NK: verekesznek) 409 : 32 trombitást (NK: trombitását) stb.

Az *Eppur si muove* esetében a hibamutatató szám sokkal nagyobb, pedig itt a nyomdász és a sajtó alá rendező figyelmének ellankadásából keletkezett hibák a II. k. 5—43. lapjai alapján a 10⁷, az I. k. 229—259. lapjai alapján a 7·8 mutató számot adják, az előző köteténél tehát jóval alacsonyabbat. A fő baj itt az, hogy az alapszöveg kiválasztása téves. Két forrás jön szóba: a regény első közlése *A Hon* című újságban (a továbbiakban: H) és az 1872-ben megjelent első kötetkiadás. — A változat-apparátus felületes nézegetése során is több olyan helyet találtunk, ahol nyilvánvaló, hogy a H szövege a helyes, az első kötetkiadásé — egyszersmind a JKK-é — hibás. Néhány példa a regény II. kötetéből. 26 : 34 1872; JKK: Az is elég szilárd épület volt; tisztán is volt tartva, csak hogy biz annak nem voltak szobái, szárnyajtói; s az ablakok redőnyeit sűrű levelű muskátlis cserepek pótolták... H: Az is elég szilárd épület volt; tisztán is volt tartva, csak hogy biz annak nem voltak festett szobái... (Az épületben természetesen voltak szobák, csak éppen nem festett, hanem csak meszelt szobák.) 43 : 8 1872; JKK: Mikor fölébredt, pitymallott az ég; a mező hintve volt harmattal, az ébredő madársereg zenéjével, melybe prózai kolomphang vegyült. H: Mikor felébredt, pitymallott az ég; a

mező hintve volt harmattal, az ébredő madársereg zenéjével prózai kolomphang vegyült. (1872 változata furcsa képzavar: zenével hintett mező.) 38 : 31 1872; JKK: Jólesik ételünk, italunk, álmunk. Egészségünk van. H: Jólesik ételünk, italunk, álmunk. Egészségünk vas. (Az első változat értelmetlen vagy legalábbis magyartalan.) 83 : 4 1872; JKK: Ez a „gyerek”, akit ő Korcza fiskálisnál egyszer oly keményen lehurrogatott, s aki ugyanakkor néző publikuma volt annak a krétával folytatott párbeszédnek, mely Korcza fiskális diadalával végződött. H: Ez az a „gyerek”, akit... (Az első változattól hiányzik az állítmány.) — A változatok következő csoportjánál 1872 (és a JKK) szövege ellen értelmileg vagy grammatikailag nem tehető kifogás, ám a hírlapi szöveget egy árnyalattal jobbnak érezzük. 7 : 1 1872; JKK: ... fel a kastélyba, ott találtam egy ideális szép fiatal gazdát... H: ... fel a kastélyba, ott találtam egy ideális szép fiatal házi gazdát... (Mivel nemes úrról van szó, a „gazda” nem stílusos, mert azt inkább parasztra mondták.) 9 : 16 1872; JKK: Sivított-e olyan nagyot az orosz, mikor földesurát éljenezte, mint akkor, mikor nekünk tapsolt? H: Sivított-e olyan nagyokat az orosz, mikor földesurát éljenezte, mint akkor, midőn nekünk tapsolt? (Az a kérdés, hogy éljenezés és tapsolás közben hányat sivit az ember? Egyet-e vagy többet? Inkább többet; I. 353 : 16 analóg helyén, melyre a jegyzet utal, az orosz „nagyokat sivitott”. Az emelkedettebb „midőn” ide jobban illik, az „akkor, mikor” kapcsolat csúnya, egyszersmind a változtatás okát is megmutatja.) 23 : 3 1872; JKK: Tudnillik, hogy Debrecen városának külső tanácsa akkor százhusz tagból állott, s azoknak mindegyike „százhusz személy” nevet viselt. H: ... s azoknak mindegyike „százhusz személy” címet viselt. — A változatok harmadik csoportjánál mindkét szöveg elfogadható. 17 : 2 1872; JKK: Hozzá egy korty a kulacsból. Körüljár. H: Hozzá egy korty a közös kulacsból. Körüljár. 17 : 3 1872; JKK: Mire a zivatar megszűnik, s az eső eláll, késő est van; H: Mire a zivatar végkép megszűnik... 31 : 9 1872; JKK: Annak meg éppen nem kell vacsora; kap egy darab kenyeret, meg teszi a szederfa tetején; H: Annak meg éppen nem kell vacsora; kap egy darab kenyeret, azt meg teszi a szederfa tetején; — E különböző változatoknál két tényező mégis meggondolandó. Az egyik az, hogy szókihagyások esetében elég nagy valószínűséggel tételezhető fel sajtóhiba; a másik, hogy Jókaira éppen a hosszabb változat, vagyis a szószaporító, magyarázkodó, az élőbeszédhez közelebb álló stílus jellemző. Ezért ezekben az esetekben is inkább a hírlapi szöveg látszik hitelesebbnek. A példák többségét a

II. k. első két fejezetének szövegéből vettük; e részletben a fenti típusú változatok, tehát azok, melyeknél ilyen vagy olyan megmondolás alapján a hírlapi szövegváltozat látszik hitelesebbnek, többségében vannak, számuk mintegy 35-re tehető. Ezzel szemben kb. 10 olyan hely van, ahol a hírlapi változattal szemben az első kötetkiadás szövege látszik jobbnak. Ezek egy része olyan jellegű sajtóhiba, amelyet a nyomdász vagy a korrektor is kijavíthatott. 15 : 22 H: ... idején lesz a hazatéréséről gondoskodni, mert mindjárt megáztunk. 1872; JKK: ... ideje lesz a hazatéréséről gondoskodni ... 38 : 7 H: Ha a cseléd, a szakmányos látja, hogy magam és fiaim versenyt dolgoznak a sorban: 1872; JKK: ... versenyt dolgozunk a sorban: — Egy esetben A Hon szövegében hibás a szörend (12 : 21), két esetben pedig egy-egy szónyi többletet találunk az első kötetkiadásban. 17 : 22 H: Milyen pompát úznek a koldusok, akiknek költő a nevük. 1872; JKK: Milyen pompát úznek ezek a koldusok, akiknek költő a nevük. 14: 28 1872; JKK: ... a völgyben zúgó szellemalakok nem Bánk bán és Csák Máté és háborgó társai, hanem záporterhes forgószél ... A Hon-ban az „és Csák Máté” szövegrész nincs meg, a betoldás Jókaitól származhat.

A változatok elemzése tehát azt mutatja, hogy A Hon szövege általában hitelesebb, mint az első kötetkiadásé. Szükséges még egy kérdést tisztázni: mi a viszonya a regény kéziratának a hírlapi, illetőleg kötetkiadához? Vagyis meg kell állapítani a három forrás genealógiáját. Mivel a három forrás kronológiája adott, mindössze két variáció lehetséges: 1. Jókai kéziratát használták fel a hírlapi szöveg kiszedésénél, majd pedig a kötetkiadás kiszedésénél is, amint ez pl. a *Mire megvénültünk* (JKK XVI. k.) esetében történt. 2. A kötetkiadás alapjául a hírlapi szöveg szolgált, vagy úgy, hogy a hírlapi szöveget egy írakkal lemásoltatták, vagy a hírlapi szöveget kivágták és lapokra ragasztották. Kézirat híján a két nyomtatott szöveg egybevetése ad választ a kérdésre. A legcélszerűbb azt megvizsgálni, hogyan maradhattak ki a kötetkiadásból bizonyos hosszabb szövegrészek. Két ilyen helyet nyomatok le olyan sorbeosztással, amint az a Hon-ban megjelent, zárójelbe téve az első kötetkiadásban kimaradt részt:

191 : 17 véházat s kevésbbé ittas, aztán hazamegy. Soha/ (sem kérdi tőle a neje, hogy hol volt? Soha) sem/ tesz neki szemrehányást és senkinek sem en-

152 : 35 a szélső utczája, a hol most vagyunk ennek (a házának a kerítése a régi bástyafal, ennek) egy /szűk lőrésén keresztül a mire kiláttam, az a te-

Jól látható, hogyan keletkezett a kihagyás: mindkét helyen sor végén, egy sorral lejjebb megismétlődik ugyanaz a szó („Soha” és „ennek”), s az írrok vagy a szedő tévedéséből ott folytatták a szöveg lemásolását vagy kiszédését. A 162. lapon levő két helyen ahol a kötetkiadásból kb. ugyanilyen terjedelmű szövegrész szintén kimaradt, teljesen azonos a helyzet. Mivel valószínűtlen, hogy Jókai kéziratában is éppen ilyen lett volna a sorbeosztás mind a négy helyen, azt kell mondanunk, hogy a kötetkiadás alapja a hírlapi közlés volt, mégpedig (csaknem bizonyos) annak egy másolata. Ebből pedig az következik, hogy az első kötetkiadás két fázissal távolabb van a kézirattól, mint a hírlapi szöveg, s pusztán elméleti megfontolásból is az utóbbi kell a kritikai szöveg megállapításánál elsősorban figyelembe venni.

A fenti érvelést erősen megingatná, ha az első kötetkiadás szövegében Jókai alapos, a részletekre is kiterjedő módosításokat hajtott volna végre. Ott, ahol a kötetkiadás szövege hibás, vagy csak éppen színtelenebb változatot ad, ez a közreműködés eleve valószínűtlen. A közömbös variánsok esetében, melyeknek túlnyomó többsége szókihagyás, elvileg feltételezhető, hogy a szerző gondos stilsztaként, minden szót mérlegre téve tömörítette szövegét. E regény esetében azonban ez nem valószínű. Fiatalkori műveinek szövegét Jókai még gondosan csiszolta az első megjelenés után is, „később már az első hírlapi közlés szövegét sem változtatja meg figyelemre méltó mértékben”. (JKK XIV. k. 532.) Sőt „az első kötetkiadás szövege a kézirathoz képest nemhogy bizonyos megfogalmazási tisztulást mutatna, ... hanem a szövegtorzulás feltűnő jelei találhatók meg benne.” (JKK X. k. 482.) Így volt ez az *Eppur si muove* esetében is. A kétségtelenül Jókaitól származó változtatások (melyeknek összefoglaló jellemzését az I. k. 487—8. lapjain kapjuk), azt mutatják, hogy Jókai a kötetkiadás előtt csak éppen átfutotta a regény szövegét. Néhány következtetlenséget, tévedést kiigazított, de nem mindent; itt beírt egy mondatot, amott észrevette, hogy egy anekdotát már egyszer elűtött, s ezért kihúzta a szövegből; az átdolgozással néhány óra alatt végezhetett, a korrektúrával meg aligha törődött. A JKK főszövegében tehát nemcsak azokban az esetekben kellett volna a hírlapi közlést követni, amikor az első kötetkiadásból hosszabb szövegrészek kimaradtak, hanem minden olyan esetben, ahol különleges ok nem szól a kötetkiadás szövege mellett.

A kiadás a szövegváltozatok regisztrálásában elég pontos. A II. k. 363—4. lapjain, A Hon szövegével való egybevetés eredményeképpen mindössze három jelentéktelen hibát találtam. (11 : 34 H is: *elénekeljék*; 14 : 23

és a helyett: s a; 15 : 31 magunk belefekszünk.) Ily módon egy kritikai szöveg számára a nyersanyag megbízhatóan együtt található.

A *Szabadság a hó alatt* c. regény esetében a helyzet ugyanaz, mint az előbbi regénynél: a hírlapi közlés közelebb áll Jókai kéziratához, mint az első kötetkiadás. Ennek a kérdésnek a vizsgálatánál itt lényegesen könnyebb a helyzet, mert rendelkezésünkre áll az autográf kézirat néhány töredéke. (A sajtó alá rendező által említett három levélen kívül még egy negyedik is: ÓSZK Analekta 10.506., mely a regény I. kötetének 127–9. lapjain levő szöveget tartalmazza az „Alázatoson könyörögni...” kezd. bekezdésig.) A források genealógiája a közös eltérések egyszerű összehasonlásával megállapítható; eszerint 10 helyen egyezik a kézirat a hírlapi szöveggel, az első kötetkiadással szemben (pl. I. 127 : 14 K; H hajszálát 1879: hajszálát; I. 128 : 12 K; H: elináltak 1879: elillantak); 14 helyen a kézirattól egyformán tér el a hírlapi és a kötetkiadás (pl. II. 141 : 13 K: ajkairól felőle H; 1879: ajkáról feléje; II. 142 : 15 K: erényekért H; 1879: tényekért) s mindössze 3 esetben egyezik a kézirat és a kötetkiadás a hírlapi szöveggel szemben. A hosszabb, félmondatnyi vagy mondatnyi szövegrészek hiánya is ugyanazt a képet mutatja, mint az előző kötetben: e szövegrészek a legtöbb esetben az első kötetkiadásból maradtak ki. Az *Eppur si muove* sajtó alá rendezője e hosszabb szövegrészeket — helyesen — a főszövegbe iktatta, a *Szabadság a hó alatt* c. regényben viszont ezek többnyire csak a változat-apparátusban találhatóak meg. A főszövegbe való beiktatásuk csak egészen kivételesen, olyan esetekben történt meg, amikor a szöveg ezek nélkül teljesen értelmetlenné vált. (I. 172 : 7) A probléma az, hogy e regény esetében nem történt meg annak a tisztázása, vajon Jókai közreműködése milyen mérvű volt az első kötetkiadásban. Vannak ugyanis olyan helyek a regényben, ahol a szerző közreműködése az első kötetkiadásban több mint valószínű. A kihagyott szövegrészek eseteinél maradvány például I. 69 : 26-ban A *Hon* változata szerint az egyik hősnő egy közepes költőnek, versének meghallgatása után, nemcsak „a keblére borult, és megcsókolta az arcát”, hanem „könnyekkel szemében borult a keblére”. Első olvasásra talán még hitelesebbnek, Jókai patetikus stílusához illőbbnek érezzük a könnyeket, csak a 82. lap 26–7. sorához érve vesszük észre, hogy a hírlapi változat kifejezetten hibás. Itt Puskin olvassa fel versét, s a hölgy nem csókot adott neki, mint a közepes költőnek, „hanem annál többet. Könnyei nedvesíték arcát.” Elvileg tehát a többi esetben is lehetséges, hogy maga Jókai rövidített a szöveget. I. 172 : 7 említ

tett esetében azonban nemcsak a szöveg értelmetlenné válása cáfolja ezt, hanem az a tény is, hogy A *Hon* hasábjain e részlet ugyanolyan sorbeosztással található, mint az *Eppur si muove* fentebb ismertetett eseteiben; a kihagyott szövegrész a hírlapi szedésben pontosan egy sor terjedelmű. Itt tehát a sajtó alá rendező joggal iktatta be a főszövegbe a kihagyott részt. De ugyanez a helyzet I. 168 : 15-nél is; a kimaradt rész itt is egy sor terjedelmű A *Hon* szedésében, s a másolót az egy sorral alább ismétlődő időzőjel vezethette félre. A helyes szöveg tehát (zárójelbe téve a kimaradt szavakat) a következő: ...míg utoljára mosolyra kényszerül s azt mondja: („Oldj fel hát bűnöm alól s mondj rám, hogy) „Christ' eleison!” — Egy másik esetben (II. 65 : 13) az első kötetkiadás szedésének vizsgálata győz meg arról, hogy a kihagyásnak pusztán mechanikus oka lehetett. A III. kötet 75. lapjának utolsó és a 76. lap első sora a következő:

Magának a vőlegénynek kellett egy helyben hagyo csókot kapnia tőle. Ez igen he-

A regény szedéstükre 27 sorból áll, a 75. lap csak 26-ból. 26 soros szedéstükör néhány más esetben is található, a következő okból. A kiadás a fejezeteket új lapon kezdi, s így előfordul, hogy a fejezetek végén egy lapra csak egy-két sor jut. Ezt megszüntetendő, a tördelő ilyenkor a fejezet utolsó lapjait 26 sorosra húzta szét. Ez történt például a III. k. 84–6. lapjain; a fejezet végén a 87. lapon még így is csak 6 sor van. Az idézett esetben azonban erre nem volt szükség, mert a fejezet végét tartalmazó 77. lap 12 soros, ami kielégítő szedésképet ad. (A közbeeső 76. lapon szabályosan 27 soros a tükör.) Eredetileg a szedés így festhetett:

Magának a vőlegénynek kellett azt tudtul adni nála. És azután kellett egy helyben hagyo csókot kapnia tőle. Ez igen he-

Feltételezhető, hogy a 75. lap azért áll csak 26 sorból, mert a legelső sor leesett. A korrektúrában aztán úgy szüntették meg az ebből keletkezett értelmetlenséget, hogy az „azt tud-” betűk helyébe az „egy hely-” betűket szedték. A változtatást nyilván az előzmény ismerete nélkül, pusztán a szöveg értelmére támaszkodva eszközölték. — Néhány más esetben a szavak kimaradását nem lehet ilyen nyilvánvaló technikai okokkal megmagyarázni. Kérdés azonban, hogy vajon mi oka lehetett Jókainak például a következő, zárójelbe tett részt kihagyni: A választott forma elég (gyöngéd és mégis elég) találó. (II. 65 : 14) A valószínűség erősen amellett szól,

hogy ebben is a nyomdász volt a ludas, és a JKK-ban a kimaradt szövegrésznek a főszövegbe kellett volna kerülnie.

Rátérve mármost a vizsgált szövegrészekben található mintegy 84 hibák elemzésére, mindenekelőtt levonok e számból 8-at; ezek ugyanis olyan jellegű — akár technikai, akár pszichés eredetű — sajtóhibák, amelyek azonnal felismerhetők, tehát a szöveg értelmét vagy stílusát egyáltalán nem befolyásolják. További 11 hiba úgy keletkezett, hogy a JKK elég sok olyan szót is kiemelt, melyek sem az első kötetkiadásban, sem a hírlapi közlésben nincsenek kiemelve. Ezekkel, mint szempontomból érdektelenekkel, a továbbiakban szintén nem foglalkozom. A fennmaradt 65 db. megoszlása a következő. 16 db. a JKK saját hibája, mint például I. 169 : 30 H; 1879; NK: egy hosszú ősz szakállú férfi JKK: egy hosszú, ősz szakállú férfi (nem a férfi volt hosszú, csak a szakála; vö. 170 : 26); II. 61 : 6 H; 1879; NK: gyöngésége JKK: gyöngesége. Érdekes megfigyelni, hogy három esetben is szókihagyásos hiba keletkezett a JKK-ban, ami igazolni látszik a szókihagyás sajtóhiba jellegéről fentebb mondottakat. Így pl. I. 177 : 3 H; 1879; NK; de az az ifjú völegényed lesz JKK: de az ifjú völegényed lesz; I. 220 : 21 H; 1879; NK: S a nő vágta a kocsist, a kocsis vágta a lovat, a ló meg vágta a haragos elemet. JKK: S a nő vágta a kocsist, vágta a lovat, a ló meg vágta a haragos elemet. Szótöbblet — úgy látszik kivételesen — csak egy esetben található: II. 141 : 19 H; 1879; NK: ordíta fel egyszerre oly vadállati hangon JKK: ordíta fel egyszerre egy oly vadállati hangon... Tíz hiba úgy keletkezett, hogy — miként a *Névtelen vár* szövegében is — a JKK a NK változatát nyomtatta le, szemben az első kiadás és a hírlapi közlés helyes alakjával. (Pl. II. 60 : 15 H; 1879: ott NK; JKK: otthon; II. 68 : 13 H; 1879: hangjától NK; JKK: haragjától.) Ez azt mutatja, hogy e regény esetében is a JKK szedői példányául a NK felragasztott lapjai szolgáltak. A NK az első kötetkiadás alapján készült, ez pedig — mint láttuk — a hírlapi közlés nyomán. A JKK előzményei viszont szintén eszközölnek a szövegen javításokat, olyanokat is, melyeknek helyességéhez nem fér kétség. Az alábbi sémában ebből a szempontból állítom egymás mellé az egymást követő négy szöveget. Kövér szedéssel a hibák számát szedtettem, mínusz előjellel azoknak az eseteknek a száma áll, ahol a szövegjavítás indokolt, plusz előjel pedig az egyes szövegekbe újonnan bekerült hibák száma előtt található. A kiindulás — A *Hon* hibáinak a száma — természetesen nem felel meg a valóságos helyzetnek, hiszen ennek előzménye, Jókai kézírata csak a II. k. 141—2. lapjain levő szövegnek áll rendelkezésünkre, és — ismétlem — itt csak az értelmi illúzióval

bíró hibás helyeket tárgyalom. A séma a következő:

H—1879— — — — NK— — — — JKK
17—9+39 = 47—8+37 = 76—26+15 = 65.

Ezúttal azokat az eseteket vizsgálom, melyekben az első kötetkiadás és a NK Jókai textusán javított, mert ebből bizonyos következtetések vonhatók le egyrészt Jókai közreműködésének mértékére, másrészt a NK felhasználhatóságára vonatkozólag. A két kérdés közül az utóbbit dolgozta ki alaposabban a Jókai-filológia; a JKK több kötetének jegyzeteiben is szó van erről. A gondos vizsgálatok eredménye röviden az, hogy „a szerző közreműködése az NK szövegének gondozásában csak igen szerény méretű lehetett” (JKK I. k. 295.) és a NK esetében is „a textus elsősorban a kiadó szándékaitól, annak korrektori és nyomdai személyzetétől függött”. (JKK XXIV. k. 299.) Következésképpen abban a 8 esetben, amikor a *Szabadság a hó alatt* szövegét a NK hitelt érdemlően állítja helyre, Jókai közreműködése szinte teljesen valószínűtlen. A 8 eset közül 4-ben a javítás helyességét a szöveg értelme bizonyítja; e helyeken a JKK sajtó alá rendezője is — nagyon helyesen — akceptálja a NK szövegét. (Pl. I. 173 : 6 H; 1879: De hát minek adtak nekem egy olyan nevet, aki vétkezett? NK; JKK: De hát minek adták nekem egy olyannak a nevét, aki vétkezett?) További 4 esetben a NK javításának helyességét az igazolja, hogy szövege az első kötetkiadásával szemben a hírlapi közlésével egyezik meg. Pl. I. 179 : 16 H; NK; kagagott a tréfáin 1879; JKK: kagagott a tréfán; II. 19 : 20 H: ember soha meg nem éhezik, meg nem szomjazik, s angyalokkal játszik. 1879; JKK: ember soha meg nem szomjazik s angyalokkal játszik. NK: ember soha meg nem szomjazik, meg nem éhezik, angyalokkal játszik. (E példát a JKK apparátusa alapján adom, a forrásokat nem ellenőriztem.) Az utóbbi eset különösen érdekes. Bizonyítja ugyanis azt az egyébként is csaknem kétségtelen tény, hogy a NK szöveggondozói nem a hírlapi szövegre támaszkodva javítottak, hanem a saját fejük után. A 8 javítással szemben persze ott áll a 37 rontás (amibe bele sem számítottam a nyelvvállapotot módosító változtatásokat), mégis azt kell mondanunk, hogy a NK szöveggondozóinak viszonylag elég jó fülük volt Jókaihoz, s változataikat, mint „javítási javaslatot”, mindig gondosan mérlegelni kell. A NK analógiájára viszont azt is megállapíthatjuk, hogy az első kötetkiadás javításainak esetében sem kell feltétlenül minden esetben Jókai keznyomát keresnünk. Lehetséges, hogy a javításokat nemcsak a grammatikailag hibás

helyeken (mint I. 172 : 6 H: ebből az láttuk 1879: ebből az látszik), hanem a grammatikailag kifogástalan, de értelmileg rossz helyeken is a szedő vagy a korrektor eszközölte. (I. 169 : 22 H: s körülötte a szétsugárzó arcképet elfogott tábornokok karjai képezték 1879: s körülötte a szétsugárzó aureolét elfogott tábornok kardjai képezték.)

A *Szabadság a hó alatt* változat-apparátusa a *Névtelen várénál* valamivel gondatlanabb; a sorozat elvei alapján közlendő változatoknak mintegy a fele hiányzik. A kéziratban található szerzői törlések és javítások regisztrálása következetesen elmaradt. Jókai pl. a II. k. 142 : 10. sora után a lapszélre betoldotta, majd később ceruzával áthúzta a következő két sort:

- Araksejff! szólítá nevén a czár.
- Nincs többé Araksejff!

A II. kötet 252. lapján levő első versbetét 2—3. sora eredetileg így hangzott: „A mi annak tetszését nem bírja Azt mind elkerülje.” Az ilyesféle változtatásokat, mint a szerző alkotómódszerére jellemzőket, kritikai kiadások közölni szokták.

Az *Eppur si muove* és a *Szabadság a hó alatt* c. regények szövegkritikai vizsgálatának legfőbb tanulsága tehát az, hogy e két regény esetében a hírlapi közlés közelebb áll Jókai szövegéhez, hitelesebb, mint az első kötetkiadás. Amilyen hiba volt azonban a JKK szerkesztői részéről általános elvként kimondani, hogy a közlés alapja az első kötetkiadás kell hogy legyen, ugyanolyan hiba lenne a hírlapi közlés hitelesebb voltát általánosítani. Mindenfajta általánosítás téves eredményekre vezethet, s minden egyes esetet külön kell mérlegelni; ez a legfőbb tanulsága a *Szeretve mind a vérpadig* vizsgálatának.

A regénynek mindössze egy levélnyi kézirat maradt fenn. A hírlapi és az első kötetkiadás szövege 7 esetben tér el a kézirat szövegétől, mind a 7 esetben egyformán. (I. 11 : 8 K: kis gyöngyös főkötőig H; 1882: kis főkötőig; 11 : 25 K: reggel, mikor H; 1882: reggel, ha; 11 : 33 K: köt, megölik H; 1882: köt, azt megölik stb.) Ebből egyelőre annyi megállapítható, hogy a kézirat csak az egyik nyomtatott szöveg előzménye volt. (Ha ugyanis mindkét szedés Jókai kéziratából készült volna, nem térhettek volna el a kéziratától mind a 7 helyen egyformán.) Ezt bizonyítja továbbá két azonos sajtóhiba is: I. 153 : 5 H; 1882: Mondá Federreiter úr: suttogva. (A kettőspont itt még az írásjelekkel bőkezűen bánó Jókainál is indokolatlan.) I. 160 : 22 H; 1882: Fávörítán. (Egyébként mindig: Favorita.) Egyetlen hely van, ahol csak az egyik nyomtatott szöveg tér el a kéziratától, a másik megegyezik vele. Sajátos

módon az egyező hely a kötetkiadásé: I. 11 : 15 K: életbe' H: életbe 1882: életbe'. A regény megvizsgált részeiben kb. 18 olyan helyet találunk, melyek a K→1882→H leszármazást bizonyítják, szemben a mintegy 6 hellyel, amelyek alapján a fordítottjára lehetne következtetni. Ez a 18 : 6 arány nem olyan meggyőző, mint az *Eppur si muove* esetében a 35 : 10 volt, az arányeltolódást azonban alább megpróbálom megmagyarázni. A 6 hely között 3 olyat találunk, ahol a hírlapi szöveg kétségtelenül eredetibbnek tűnik, de ez nem feltétlenül a kéziratból való származás miatt van így, hanem az is megtörténhetett, hogy 1882 hibás alakját H önállóan javította. Itt az az érdekes, hogy H helyes alakja egyezik a NK-éval, s mivel azt a lehetőséget itt is kizárhatjuk, hogy a NK a H segítségével emendálta 1882-t, teljes mértékben megvan annak a valószínűsége, hogy a H és a NK egymástól és a szerzőtől függetlenül adják a helyes alakot. Csak egy ilyen esetet mutatok be: I. 8 : 3 1882; JKK: Éppen jött; mert a két szakács már a palacsintasütővel meg a molnárostya-serpenyővel indult egymás ellen duellálni. (E mondatot tíz kísérleti személynek mutattam meg, megkérdezve tőlük, hogy értelmes-e ez a mondat s ha nem, mit javasolnak. A tíz személy közül öt pillanatnyi gondolkodás után a *jókor* szó betoldását ajánlotta, egy a *mert* szót *amikor*-ra cserélte volna ki, négy megkérdezett pedig jónak tartotta a mondatot.) H; NK: Éppen jókor jött; mert... — A hírlapi szöveg esetleges elsőbségét bizonyító helyek között van néhány, amelyeket nem lehet a fenti módon megmagyarázni. Így I. 15 : 7 1882: valaha Brandenburi Katalin fejedelemasszony ajándékozta volt azt a nagyasszony anyjának. — Az 1698-ban 45 esztendő nagyasszony születésekor anyjának 39 évesnek kellett volna lennie, hogy kb. 16 éves korában, 1630-ban menyasszonyi ajándékot kapjon. Ezt a szedő vagy a korrektor nyilván nem gondolta így végig, s így a helyesebb hírlapi változat (...a nagyasszony öreganyjának) másként keletkezett. Itt nyugodtan feltételezhetjük Jókai beavatkozását, aki, mint láttuk, regényeinek második kiadásában még bizonyos mértékig közreműködött. Még egy megfigyelést tehetünk ezzel kapcsolatban. Az esetleges K→H→1882 leszármazást bizonyító helyek mind az I. k. 6—18. lapjairól valók, míg a másik megvizsgált hosszabb részlet (II. k. 150—162.) kizárólag a kötetkiadás elsőbségére szolgáltat bizonyítékokat. Feltételezhető, hogy amennyiben Jókai, regényének megírása után, a szövegalkulás valamelyek fázisában közreműködött, ezt igen egyenetlenül, egyéb elfoglaltságaitól függően tette. A régi jó táblabírák (JKK X. k.) sajtó alá rendezője például megállapítja, hogy Jókainak

„csak elvéve jutott ideje arra, hogy a nyomdába küldés előtt átfussa K-át.” (431.) Lehetséges tehát, hogy az első részletnél történetesen volt arra ideje, hogy a korrek-túrát átjavítsa, a második részletet pedig meg sem nézte. Idézek néhány példát e másod-ik részletből, melyek a kötetkiadás elsőbb-ségét bizonyítják. Két esetben (154 : 20; 161 : 12) a hírlapi szövegben nincs ritkítással való kiemelés, a kötetkiadásban viszont van; H-ban többször előfordul szókihagyás, mint pl. 156 : 3 1882: mint II-ik Rákóczy Ferencz fejedelem H: mint II. Rákóczy fejedelem (a II-ik írásmód is a kötetkiadás hitelét növeli); még az olyan apróság is, hogy 1882-ben sorozatosan a *kocsmá* alak szerepel H *korcsma* alakjával szemben, a hírlapi köz-lés másodlagos voltát mutatja.

Az egész fenti érvelést természetesen azon-nal megdöntené, ha a hírlapi közlés kronoló-giailag megelőzné az első kötetkiadás készü-lését. Mivel erre nézve a JKK semmiféle felvilágosítással nem szolgál, a rendelkezésre álló adatokból a két forrás kronológiáját magam próbálom megállapítani. A hírlapi közlés 1881. okt. 1-én indult meg *A Hon* hasábjain; ekkor már az egész regény kéz-irata készen volt. A közlés 1882. ápr. 14-én fejeződött be, a regény első kötetkiadása öt kötetben, 1882-es évjelzéssel jelent meg. Az első három kötet címlapjának verzóján azonban a következő nyomdai jelzés áll: „Budapest, 1881. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.” (A sajtóhiba lehetőségét nyugodtan kizárhatjuk, mivel három alka-lommal is 1881 szerepel.) A IV. kötet (ahol már a cl. verzóján is 1882 áll), *A vak tövések* c. fejezettel kezdődik; e fejezet közlése *A Hon*-ban 1882. jan. 19-én indul meg. A közlés ápr. 14-i befejezése után kb. két héttel, ápr. 30-án *A Hon* már bejelenti, hogy „Jókai Mórnak legutóbbi regénye, mely lapunk tárczájában közöltetett, az Athenaeum r. társulat ki-adásában önállóan is megjelent e cím alatt „Szeretve mind a vérpadig.” Történeti regény a Rákóczykorból. Ára az öt kötetnek 5 fr.” Mivel egy könyvnél az utolsó ív kiszedése és a kötetek forgalomba hozása között néhány hétnek feltétlenül el kellett telni (az ívek összefűzése, a kötetek bekötése stb.), e külső adatokból is arra következtethetünk, hogy a kötetkiadás szedése megelőzte a hírlapi szedést. Összevetve mindezt a szöveg vizsgál-atából nyert tanulságokkal, az első két köz-lés elkészülését csakis úgy képzelhetjük el, hogy Jókai kéziratáról előbb a kötetkiadás íveit szedték ki, majd ennek a szedésnek egy levonatát adták oda az újság szedőjének. Ez egyszersmind azt is megmagyarázza, hogy miért eltérő a hírlapi, illetőleg kötet-kiadás elsőbbségét bizonyító helvek aránya az *Eppur si muove*-ban és a *Szeretve mind a vérpadig* c. regényben. Ott a hírlapi szöveg

és a kötetkiadás szövege között még egy fázist, az írnok másolatát kellett feltételez-nem az igen nagyszámú szó- és mondat-kihagyás miatt. A *Szeretve mind a vérpadig* esetében erre sem idő, sem szükség nem volt; a hírlapi szöveg közvetlenül a kötetzedésről készülhetett. Ennek következtében H-ban jóval kevesebb a szókihagyás, mint az *Eppur si muove* kötetkiadásában, mondatnyi szöveg kimaradása meg éppenséggel csak egyszer fordul elő. (II. 176 : 2)

Mivel a regény sajtó alá rendezője az első kötetkiadás szövegét követte — igaz, nem a fenti megfontolások, hanem mecha-nikusan általánosított szövegközlési elvek alapján — e regény hibamutató száma jóval alacsonyabb, mint annál a két regénynél, ahol a hírlapi szövegre kellett volna támasz-kodni. Valamivel magasabb viszont, mint a *Névtelen vár* esetében, ahol az alapszöveg kiválasztása szintén helyesen történt. Ennek egyik oka az, hogy a vizsgálathoz kiválasz-tott részre esik a regény kéziratának egyet-len megmaradt levele, s e kézirat változatai-nak figyelembe nem vételét szintén felrót-tam a sajtó alá rendezőnek. A másik ok az, hogy e regény szöveggondozása nem történt egyetlenes figyelemmel: a regény elején feltűnően sok az elnézés, a II. kötet megviz-sgált részében viszont a szöveg lapokon át kifogástalan. Lehetséges tehát, hogy újabb szövegrészleteknek a vizsgálatba való bevo-nása a hibamutató szám csökkenését ered-ményezné. — A változat-apparátus színvo-nala körülbelül a *Szabadság a hó alatt* c. regényével azonos (eltekintve attól a fatális véletlentől, hogy az I. kötet 5—12. lapjainak apparátusa kimaradt); a II. kötet 150—162. lapjaihoz felsorolt 9 H-beli változat mellett még további 10-et kellett volna megemlí-teni. (Pl. 155 : 10 legelőbb; 157 : 24 fel lett ruházva.) Igaz, hogy ezek jelentősége az elmondottak alapján csekély.

*

Felmerül ezekután a kérdés: hogyan lehetne a JKK egyes kötetének szövegét pontosabbá, megbízhatóbbá tenni. Az első tanulság az elmondottakból önként adódik: az érdemi munkához csak akkor szabad hozzáfekedni, ha az egyes regények eseté-ben a források egymáshoz való viszonyának, az írói közreműködés mértékének tisztázása, majd a követendő alapszöveg kiválasztása megtörtént. Magának a szöveggondozói munkának eredményesebbé tételét az olyas-féle általánosságban mozgó tanács, mint „végezzék a sajtó alá rendezők gondosabban munkájukat”, nemigen segítené, hiszen nyil-vánvaló, hogy a JKK esetében igen fontos tényező az idő: a kötetek egyetlenes megjele-nését mindenképpen biztosítani kell. Nem

lehet pl. egy Teubner-kötet követelményeit számonkérni a szöveggondozás munkájában (az egyes kollacionálások között hónapok telnek el; az összevetést mindaddig újból és újból végig kell csinálni, amíg az utolsó már egyetlen hibát sem mutat ki stb.), mert ez a kötetek megjelenését évekre elodázná, ami pedig senkinek sem érdeke. Meg kell próbálni a rendelkezésre álló időt gazdaságosabban kihasználni, s meg kell vizsgálni, vajon a JKK munkatársai által vállalt feladatok mindegyikére szükség van-e a végső cél: a lehető leghitelesebb szerzői szöveg létrehozása érdekében. A szöveg modernizálására nyilván rengeteg idő és energia megy el, ebből azonban sajnos nem lehet semmit sem „elspórolni”. A regénysorozat egységének oly nagymérvű megbontását jelentené, ha az ezutáni kötetekben erről lemondanának, hogy ez a meglehetősen nagy többletmunka a továbbiakban is meg kell hogy maradjon. Javasolom viszont a változat-apparátus további egyszerűsítését. Én elhagynám a NK változatai közül mindazokat, melyek a Jókai-textus nyelvéllapotát érintik (beleértve még a lány-lány-leány típust is), sőt e változtatások összefoglaló jellemzésétől is eltekintnék. A JKK elég meggyőzően és sokoldalúan bebizonyította, hogy az effajta változtatásokhoz Jókainak semmi köze nem volt, hanemcsak a NK szöveggondozójától származhatnak. Akit netán e szöveggondozó nyelvéllapota vagy nyelvi ideálja érdekel, főlösen talál rá adatokat a JKK eddig megjelent kötetekben, s ha mégis keveselne, nézze meg a NK köteteket. Egy kritikai kiadásnak amúgy sem lehet feladata minden elképzelhető kutatási igényt kielégíteni. Nem regisztrálnám azokat az eseteket sem, amikor a NK-ból egy-egy szó kimaradt. Ezek többsége ugyanis az egyszerű sajtóhibák kategóriájába tartozik, s még ha bizonyos típusaiknak (pl. a névelősorozatos elhagyásának) stilisztikai értéke is van, arra is csak azt lehet mondani, hogy aki a szöveg stílus-esszéjével akar foglalkozni, forduljon más forrásokhoz. Megtartanám viszont továbbra is a NK értelmi eltéréssel bíró variánsait; mint láttuk, ezeknek egy kisebb hányada a főszöveg megállapításánál is hasznosítható. Ha pedig valaki azt mondaná, hogy javaslataim nem mentesek bizonyos félreértési lehetőségektől (pl. adott esetben egy szó kihagyása az értelmet is módosíthatja), arra csak azt felelhetem, hogy nincs az a textológiai elv vagy előírás, melynek végrehajtása közben ne kellene az esetek egy részénél hosszasan töprengeni. Továbbmenve az egyszerűsítés terén, azt hiszem, hogy még a második forrás (tehát pl. az *Eppur si muove* és a *Szabadság a hó alatt* c. regényeknél az első kötetközlés, a *Szeretve mind a vérpadig* nál a hírlapi közlés) esetében sincs szükség

a nyelvéllapotot módosító változatok egyenkénti megemlítésére. feltéve persze, hogy Jókai esetleges közreműködése ebben a tekintetben egyértelműen ki van zárva. Az összefoglaló jellemzést itt azért nem kellene mellőzni. A szókihagyások regisztrálása itt viszont feltétlenül szükséges, nemcsak azért, mert a szerzőnek ezekhez köze lehet, hanem azért is, mert a változat-apparátus ez esetben bizonyítékok sorát szolgáltathatja az elsődleges források egymáshoz való viszonyának megállapításához. Végül erősen gondolkodnék azon, hogy a teljesen mechanikus, az értelmet vagy a hangállapotot egyáltalán nem befolyásoló sajtóhibák regisztrálását ne mellőzzem-e, akár még az alapul választott forrás esetében is. Meg kell mondanom, hogy egy ilyen irányú elvi döntés csak a meglévő állapot szentesítését jelentené. Gondos összevetéssel ugyanis a JKK változat-apparátusában felsorolt sajtóhibák többszörösét is össze lehetne vadászni az alapul vett forrásokból. (Ezek regisztrálásának elmaradását természetesen semmiféle formában nem kértem számon a fentebbi bírálati részből.) Kérdés azonban, hogy szükség van-e erre, hiszen az olvasó, sőt a szöveget tudományos céllal használó ezek többségét észre sem veszi. (A *Szeretve mind a vérpadig* II. kötetében, a 150. lap 3. sorában levő *torbítászóval* alakra pl. csak a harmadszori összevetés során figyeltem fel.) Az ilyesfajta sajtóhibák gondos összegyűjtése persze rendkívül becses anyagot nyújtana pl. annak a pszichológusnak, aki a sajtóhibák keletkezésének lelki indítékával foglalkozik, de hát nem lehet mindenkinek eleget tenni. — Mint mindenütt, itt sem árt az óvatosság. A *Névtelen vár* sajtó alá rendezője nyilván ilyen mechanikus sajtóhibáinak tekintette a regény 418. lapján kétszer is előforduló „füge gyerek” kifejezést, és hallgatólagosan „füge gyerek”-re javította. Az *Eppur si muove* sajtó alá rendezője viszont — helyesen — megtartotta ezt a kifejezést (I. 318 : 8), és a magyarázó jegyzetekben a *Névtelen vár* NK-beli szövegére hivatkozott. (Martinkó András valószínű magyarázata szerint Jókai eufemisztikusan használta „fasza gyerek” helyett.)

Ha a JKK szerkesztői fenti javaslataimat elfogadnák, jelentős idő és energia szabadulna fel, amit a szövegösszevetés rendkívül fáradságos és kétségtelenül nagyon unalmas munkájára lehetne fordítani. Legyen szabad e téren is néhány tanácsot adnom. Az összevetés sikeres elvégzésének egyik alapkövetelménye, hogy a kutató mindig csak két forrást hasonlítson össze (három vagy pláne négy szöveg ne legyen előtte), továbbá, hogy a szövegen mindig csak egy szempontból menjen végig. (Nem lehet például a felragasztott szöveget összevetni az első kiadással s egyidejűleg modernizálni is.) Napi egy-két

óránál többet erre a műveletre ne fordítson (lehetőleg a reggeli órákat szánja erre), s azonos szövegek kollacionálása között tartson egy-két hét szünetet. A közbeeső időt a magyarázatok stb. láthatólag nagyobb kedvvel végzett munkájára fordíthatja. Az egész voltaképpen csak szervezés kérdése: mindig a szövegkritikai munkát kell előbb megkezdeni. Végül pedig fontos lenne egy, a Jókai-kutatók által mellőzött, egyébként kevés időt igénylő munkafolyamat beiktatása.

Ha már valamennyi variáns össze van gyűjtve még egyszer végig kell menni a forrásokon, de ezúttal csak azokat a helyeket kell megnézni (valamennyi forrásban), ahol akármelyik forrásban szövegeltérés mutatkozott. A JKK megvizsgált köteteiben ugyanis gyakran találkoztam azzal a hibával, hogy szövegeltérés csak az egyik forrásban van jelezve, holott egy másik forrás is ugyanazt a variánst tartalmazza.

Stoll Béla

FÖLDES ANNA: BRÓDY SÁNDOR

Bp. 1965. Gondolat K. 188 1. (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár, Magyar írók 1.)

Van annak némi vádló íze, ahogyan Földes Anna kezdi Bródyról szóló írását. Szinte pontokba foglalva rögzíti a mulasztásokat, s ezzel egyben már megadja tanulmányának célkitűzéseit is: ezeket kívánja pótolni a rendelkezésére bocsátott keretek között. Törekvése Bródy írói- és irodalomtörténet-értékeinek ingadozó határait szilárdabbá tenni, ez szükségszerűen bizonyos egzakt-ságra irányuló törekvéssel jár, ami — tekintve az *Irodalomtörténeti Kiskönyvtár* feladatkörét — csak helyeselhető. A szélesebb olvasó réteg olyan kalauzt kap kezébe, amely a Bródy művek iránt újabb érdeklődési hullámot indíthat el.

Földes Anna azonban csak a per újrafelvételére válikozik Bródy ügyével kapcsolatban, s bár több kérdést behatóbban elemez, mint a múltban tettük, nem törekszik az eddigi ítéletek megsemmisítésére, egy újabb alapon történő vizsgálat megindítására. Bródy viszont az az alakja irodalmunknak, akinek munkásságát még sokáig nem lehet — és nem is tanácsos — lezártnak tekinteni, hanem nagyon is sokat kell vele foglalkozni. E munkálatoknak nem annyira horizontális, mint inkább vertikális irányban kell kibővülniük, mélyreható. műről-műre haladó, minden mozzanatra figyelő elemzés nélkül sohasem fogjuk megtudni, hogy valójában ki is volt Bródy, s még kevésbé azt, hogy mit jelent a magyar irodalom számára. Ehhez azonban nem elégségesek az eddigi vizsgálódási keretek, a romantika — realizmus kategória szüknek bizonyul már, a szempontok körének kibővítésére is gondolnunk kell. Különösen indokoltnak tetszik ez Bródy esetében, aki egy korforduló irodalmának — méghozzá a jelen századunkba átvezető időszaknak — egyik legjelentősebb tagja, rajta keresztül egy korszak törekvéseire derülhet fény.

A szerző inkább összegezésre, mintsem új szempontok felvetésére vállalkozott, így hát nem róhatjuk fel tanulmányának eme hiányát, csupán sajnáljuk, hogy a legizgalgatóbb kérdések így elsikkadnak. A tanulmány tulajdonképpeni kiindulópontja a zárótétel: „Műveinek csak egy töredéke élte túl az alkotót, de hatása — halhatatlan”. Lehet, hogy ez a tétel helyes, lehet, hogy sohasem fogja elveszíteni érvényét, de hogy tartalma a jövőben nem ugyanazt fogja jelenteni, amit ma, az szinte már is bizonyosnak mondható. A kijelentés önmagában is feszül az ellentétektől, nem örök értékű művek halhatatlanságát tartalmazza. Valahol hiba van a logikai láncolatban: vagy a művekben van mégis valami halhatatlan elem, vagy sugallatuk nem meghatározó jellegűek. Ezeket a kérdéseket kellene mélyrehatóan megvizsgálni. Valóban csak annyi önálló, művészi érték van Bródy műveiben, mint amelynyit ma irodalomtörténetírásunk elismer, s valóban oly döntő volt irodalomtörténeti szerepe a későbbi irányzatok kialakításában, olyan levetkőzhetetlen volt szellemi erjesztő ereje? Úgy véljük, némileg, mind a két állítás túlzott, de különösen az utóbbival lehet vitázni.

A szerző is rámutat arra, hogy Bródy előtt is történtek kezdeményezések, s hozzátehetjük kezdeményezések, s hozzátehetjük, legnagyobb íróink is eljutottak egy-egy műükben oda, ahová az új törekvések útkeresői. De a Bródyval induló kortársak, a 60-as évek szülöttjei is boldogultak nála nélkül is, más-más irányba tudtak maguknak utat vágni. (Ambrus, Gárdonyi, Tömörkény.) Viszont az is igaz, hogy van valami konstans tényező is valamennyiük munkásságában, ami a századforduló íróivá avatja őket; ezt felfedve kellene az egyes alkotók írásainak — itt Bródynak — specifikus jegyeit meg-